

Akif Aşırılı

**31 mart soyqırımı:
1918-1920-cı illər
mətbuatında**

Az. 264636

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"Elm və təhsil"
Bakı -2011

**Kitabı ermənilərin törətdikləri
soyqırımın qurbanı, 1992-ci ilin noyabrın
26-da qəlpə yaralarından dünyasını
dəyişən atamın əziz ruhuna ithaf edirəm.**

XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı davamlı şəkildə apardığı terror və soyqırım siyasəti bu gün də Dağlıq Qarabağda, Ermənistanla həmsərhəd bölgələrdə həyata keçirilməkdədir. Cənubi Qafqaz bölgəsində sülhün, siyasi sabitliyin, birgəyaşayış qaydalarının təhlükə mənbəyinə çevrilən və terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistan Respublikası tarixən bu coğrafiyada törətdikləri qanlı olayları yenidən dirçəldir, günahsız insanlara, qocalara, uşaqlara qarşı soyqırım siyasətindən əl çəkmək istəmir. 1905-ci ildə ermənilərin Qafqazda oynadıqları terror siyasətini, mülki insanların qətlə yetirilməsini Tiflisdə Daşnaksütyun Partiyası və erməni ziyalılarınin üzünə söyləyən Əhməd bəy Ağaoğlu uzaqgörənliklə bu günün vəziyyətini də təsvir edərək deyirdi: “Biz müsəlmanlar bu halətdə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərəgah işlər belə gedərsə, nə qədər Qafqazda bir elə terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda asayiş bərpa olunmayacaqdır. Qafqazda olan mənəbə sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət və insaf ilə iş görmürlər”.

Tarix eynən bu gün də böyük mütəfəkkir Ə. Ağaoğlunun söylədiyi kimi davam edir. Erməni hərbi birləşmələrinin öz siyasi-hərbi havadarlarının köməyi ilə Azərbaycanın tarixi Qarabağ torpaqlarını işğal edərək, bölgədə etnik-təmizləmə siyasətini həyata keçirib, Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələr nəzarətsiz zonaya çevrilib. Dünyada qəbul olan beynəlxalq hüquq normaları, insan hüquqları ilə bağlı qanun və deklorasiyalar erməni terroru qarşısında öz gücünü itirməkdədir.

Ermənilərin Qafqazda terror və qeyri-sabitlik mənbəyi olma-

si, bu millətə məxsus ziyalıların öz xalqını qan hamamına çəkib-aparmaları XX əsrin əvvəllərindən gürcü və Azərbaycan aydınları tərəfindən ciddi tənqid olunurdu. Həsən bəy Zərdabi, İlya Çavçavadze, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov bölgədə təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ermənilərin qədimlik xəstəliyindən, torpaq iddialarından, başqa xalqların mədəniyyətini özünküləşdirmək cəhdlərindən əl çəkməli olduqlarını dönə-dönə mətbu yazılarında xatırlasalar da, bir nəticə hasil olmadı. Ötən əsrin başlanğıcından başlayaraq hər 20-30 ildən bir ermənilər Qafqaz coğrafiyasının köklü və qədim xalqı olan azərbaycanlılara qarşı ağır-iqtisadi-siyasi təcavüzü davam etdirirlər.

Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımlar müxtəlif tarixi mənbələrdə, salnamələrdə, yerli və xarici ölkə alimlərinin əsərlərində öz əksini tapır. 1918-1920-ci illəri əhatə edən Cümhuriyyət dövrü mətbuatında 31 Mart hadisəsi, törədilən soyqırımın miqyası da kifayət qədər işıqlandırılıb. Kitabxana və arxivlərimizdə qorunub saxlanılan milli mətbuat nümunələrimizdən qarşıma çıxan məqalələri ərəb qrafikasından müasir əlifbaya çevirib, mart soyqırımını tarixşünaslığımıza yeni faktlar əlavə etmək qərarına gəlməyimin səbəbi də xalqımızın tarixən üzləşdiyi faciələri oxuculara çatdırmaq və bu sahədə tarixşünaslığımızı zənginləşdirmək istəyimdən doğdu. Kitabda əksini tapan məqalələr ilk dəfədir ki, işıq üzü görür. Həmçinin milli mətbuat tariximizdə ilk dəfə adı çəkilən, 1918-ci ilin noyabrın 12-də Tbilisidə çap olunmuş, bütövlükdə 31 Mart soyqırımına həsr olunmuş “Qaradaş qayğısı” qəzeti barəsində məlumat verilir. Bu qəzetdə çap olunan məqalələr oxuculara çatdırılır. Əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə “Turan” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Mart hadisəsi 1918...” kitabı da ilk dəfə olaraq bütövlükdə ictimaiyyətə təqdim olunur.

Milli mətbuatımızda 1918-ci il 31 mart soyqırımı

(1918-1920-ci illər)

Ermənilər soyqırım siyasətini tarixən tək insan resurslarını məhv etmək üzərində həyata keçirmir, Azərbaycan xalqının milli təsisatlarını, milli mətbuat orqanlarını sıradan çıxarıb, yarırsız hala salmaq və bununla da törətdikləri qanlı olayların tarixdə yaşamamasına nail olmaq planları əsasında qururdu.

1918-ci ilin mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada, Lənkəranda, Astarada, Salyanda, Neftçalada və digər bölgələrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi soyqırım zamanı tək on minlərlə insan qətlə yetirilmədi, milli mətbu orqanlarımız, mətbəələr, konkret jurnalistlər də hədəfə alındı. “Açıq söz”, “Kaspi” redaksiyaları yandırıldı. Almaniyadan gətirilən çap avadanlıqları ilə təchiz olunan Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi dağıldı. “Kaspi” mətbəəsində yenidən çap olunan 5 min Quran kitabı oda qalandı.

Milli məfkurə məbədi olan “İsmailiyyə” binası yandırıldı, Təzə pir məscidinin minarəsi top atəşi ilə dağıldı. Həmin hadisələri gözləri ilə görəndə, “Kaspi” qəzetində mürəttib kimi çalışmış, əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadə yazır ki, “İsmailiyyə” binasına od vuran “Daşnakstyun” firqəsi silahlıları sonra qəzet redaksiyalarına hücum etdilər.

“Azərbaycan” qəzetində 1919-cu ildə çap edilən 31 mart soyqırımı ilə bağlı fotosəkillərdən biri “Kaspi” qəzeti redaksiyasının yandırılmasından sonrakı vəziyyəti təsvir edilir.

Daşnaksütyun Partiyası tərəfindən 1917-ci ildə planlaşdırılan, bolşeviklərlə birgə həyata keçirilən 31 mart qırğını Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi yaddaşına, ziyalılarına qarşı mənəvi soyqırım idi. Azərbaycan xalqının mə-

dəniyyətinə vurulan bu ağır yaraları o dövrün qələm sahibləri “mədəni zərbə” adlandırırdılar.

1918-ci ilin mart soyqırımındanək Azərbaycanda 20-dən artıq anadilli mətbu orqan fəaliyyət göstərməyinə baxmayaraq, qətləliamdan sonra yalnız “Hümmət” və “Bakı Şurasının əxbarı” qəzetlərindən başqa digər milli mətbuat nümunələrinin nəşri qadağan olundu.

“Açıq söz”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “El həyatı” və başqa anadilli qəzetlərin son sayları soyqırımdan bir gün əvvəl, martın 17-si və 18-nə təsadüf edir. Bakı Sovetinin sədri Şaumyanın əmri və Mətbuat bürosunun qərarı ilə “mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına” görə, hətta rusdilli qəzetlər belə bağlandı. “Kaspi”, “Bakı”, “Bakinets”, “Vesti Baku” menşeviklərin “Naş qolos” qəzetlərinin nəşri dayandırıldı, bəyanatların, əhəliyyə müraciətlərin çapı qadağan olundu.

Tiflisdə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarını çıxmaq şərti ilə Azərbaycan milli demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabrın 15-i, Bakının işğaldan azad olduğu günə qədər özünün iflic dövrünü yaşadı.

V.İ.Lenin tərəfindən Qafqaza fəvqəladə komissar kimi gəndərilən Şaumyanın rəhbərliyi ilə hələ 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı terror və qətləliamlar planlaşdırıldığını anlayan milli mətbuat orqanları bu barədə xalqı məlumatlandırır, onlara özünü müdafiə hissi aşılayırdılar. “Açıq söz”, “İttihad”, “İstiqlal” kimi qəzetlərdə “Birlik tələb olunur”, “Birləşəlim”, “İttifaq edəlim”, “İttihad gərək” çağırışları qəzetin əsas sütunlarında dərc olunurdu.

S.İbrahim “Açıq söz” qəzetində bolşeviklərin və Daşnaksütyun Partiyasının, Erməni Milli Şurasının silahlı hərbi birləşmələrinin xalqımıza qarşı planlaşdırdığı faciəvi hadisələri “Milli fəlakət” kimi dəyərləndirərək xalqı xəbərdar edirdi: “Müsəl-

man partiyaları da xalqı milli fəlakətdən xilas etmək xatirinə birləşməyə borcludurlar... Dəhşətli sət gəliyor, birləşelim!" S.İbrahim bu xəbərdarlığı qətlıamdan 3 gün əvvəl etmişdi.

I Dünya Müharibəsindən Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən və Bakıda qərarlaşan 6 minə yaxın silahlı əsgər və zabıt bolşeviklərin sərəncamında idi. Daşnaksütyun Partiyasının 4 minə yaxın hərbi qüvvəsi də Şaumyanın əvvəlcədən hazırladığı plan əsasında milli qırğında istifadə üçün hazırlanmışdı. "Bakinskiy raboçiy", "İzvestiya raboçix Sovetov deputatov" qəzetlərində Şaumyan bu qədr hərbi qüvvəyə sahib olduqlarını açıq söyləyirdi.

"Hümmət" partiyasının sədri, doktor Nəriman Nərimanov xalqımızı bolşevik-daşnak birləşmələrinin qırğınından qorumaq üçün martın 18-də saat 12 radələrində öz evində toplantı keçirdi. Bakıda ictimai-siyasi, sosial-psixoloji durumun partlayış həddinə çatdığını görüb, S.Şaumyanı qırğın planından çəkəndirmək üçün onu Bakı ağsaqqalları, "Hümmət" Partiyasının üzvləri və Müsəlman Milli Şurası nümayəndələri ilə görüşdürdü. Doktor üzünü S.Şaumyana tutub dedi: "Yoldaş!Siz də, mən də müsəlmanların halını bilirik. Hərgah bir iğtişəş başlansa, ayaq altında qalan fəqir-füqərə olacaqdır. Ona görə Sizdən təvəqqe edirəm, sizə yalvarıram, bu işi sülh yolu ilə qutarınız".

"Yevlena" gəmisində öz əsgər yoldaşları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin dəfnindən sonra Lənkərana qayıdan "Dikaya diviziya"nın 48 nəfər heyətinin alınan silahlarını geri qaytaracağı vədini verən Şaumyan əvvəlcədən planlaşdırdığı qırğını həyata keçirmək üçün sözünün üstündə durmadı. "Hümmət" qəzeti bu barədə yazır: "Atəşin necə və kimin tərəfindən başlanıldığını müsəlman vəkilləri bilir".

"Dikaya diviziya" əsgərlərinin silahlarının qaytarılması əvəzində müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlar hazırlaşanlar martın 18- də (təzə təqvimlə martın 31-də) axşam qanlı olayla-

rın icrasına başladılar: "Saat 5- də müsəvatçılar İcraiyyə komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, Şamaxı caddəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər". Qırğınları icra edən isə Stopka Lalayevin erməni dəstəsi idi. Həmin gün axşam saat 7-də bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi və sonra qətlıamlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirildi, əhali Mars teatrının damında yerləşdirilən pulemyotlardan atəşə tutuldu. Artıq saat 10- da məlum oldu ki, mərkəzi küçələr işğal edilib, şəhərin aşağı hissəsi ilə əlaqə kəsilib.

3 gün ərzində Bakı qan gölünə çevrildi. Uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılına keçənləri qətlə yetirən bolşevik-daşnak birləşmələri bəzən insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə atırdılar. Küçələr, evlər parçalanmış qadın, qoca, uşaq cəsədləri ilə dolu idi. Qaçıb canını qurtarmaq istəyənlərin evləri, varidatları talan edilirdi. Bakı əhalisinin 3 gün aramsız qətlini gözləri ilə görüb bu barədə kitab yazan Seyidağa Axundzadə qeyd edir ki, şəhəri bürüyən tüstüdən qırğının miqyasını təyin etmək olardı: "Daşnak fırqəsi əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib insanlara yaraşmayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar". Hamilə övrətlərin bətnində olan məsum səbilləri (uşaqları) belə çıxarıb tufəng cüdələrinə taxmışlar. Pojarnı komanda tərəfindən vaqə bir məscidin divarlarında neçə uşağın mıxlandıqlarını sonra görmüşlər və o tərəfdə yaşayan müsəlmanların həyatına birdəfəlik qələm çəkmişlər".

İnsanların kütləvi qırğına məruz qalmasını, erməni vəhşətlərini gözü ilə görə Məhəmməd adlı bir şəxs "Azərbaycan" qəzetində "Saralmaz yaralarımız" sərlövəhəli məqalədə yazırdı: "Küçələr meyitlərlə dolmuşdu. Quba meydanından (indiki Füzuli meydanı nəzərdə tutulur - A.A) Nikolayevski hazırkı "İstiqlalıyyə" küçəsi) caddəsinə qədər bazar tamam yandırıldı.

Uşaq, böyük, arvad, kişi - heç kəsə fərq qoyulmadan hamısını qətl edirdilər. Müsəlmanların ev, dükan və mağazaları yandırılmışdı. Bir müsəlman həyətinə daxil olub burada 30-dan 40-a qədər uşaq, arvad, kişi cənazələrini gördüm. Müsəlmanların tələfatı, yalnız qətl edilənlər 5-6 minə qədərdir”.

Bu qanlı olayları öz səhifələrinə köçürən milli mətbuat orqanlarımız soyqırımın təfərrüatına vararaq yazır: “Bütün vəhşət və zalımlıqları sayıb-qurtarmaq olmaz. Bunu bilirəm ki, bolşeviklərin öz hesabına görə, 8 min islam qırılmışdı. Bu yalandır. Çünki onlar ətrafda, kəndlərdə qırılanları hesaba daxil etmirlər”. Nəinki Bakının mərkəzində, keçidlərdə yaşayan əhali də kütləvi qırğınla üzləşdi. Nəvai kəndinin tamamilən yerlə-yeksan olduğu, əhalisinin məhv edildiyi barəsində də mətbuatda məlumat dərc edilib.

İnsanları qətlə yetirdikdən sonra neft və su quyularına atılması da erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsi idi. Xəstəxanada yatan bir yaralı jurnalistə öz başına gələnləri nəql edərək söyləyir ki, 9 nəfər araba ilə gedən zaman yolda erməni silahlılarına rast gəlirlər: “Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərini diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim 3 yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda bir həmişəri məni saxlayıb xəstəxanaya apardı”.

Hadisələr səngiyəndən sonra yalnız martın 25-də “Vulkan cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə 6748 meyit gətirilmişdi.

“Azərbaycan” qəzeti 1919-cu ilin martın 31-də 147-ci sayında “Mart hadisəyi-ələməsinin müxtəsər tarixçəsi” sərəlvhəli məqaləsində Şaumyan, Saakyan və Arekyanın rəhbərlik etdikləri dəstənin Bakıdan öncə Şamaxıda qırğınlar törətdiklərini və bu xəbərin Bakıda təşviş yaratdığını yazır: “Martın 16-

da xəbər gəldi ki, bolşevik soldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini, o cümlədən Ağdərə, Novxanlı, Qarxanlı kəndlərini qarət edib, müsəlmanları qırırlar”. Martın 17-də Bakıya xəbər çatır ki, Şamaxıda müsəlman qırğını bolşeviklərlə yanaşı ermənilər təşkil edib.

“Hümmət”in “Şamaxı əhvalı” sərəlvhəli məqaləsində qeyd olunur ki, 17 yaşından 50 yaşınadək olan Şamaxı erməniləri bolşeviklərin Qırmızı ordusunun tərkibinə qatılmışdılar. Vəziyyətin acınacaqlı olduğunu qəzet bu şəkildə təsvir edir: “Şamaxı şəhəri bütünlüklə yanıb”.

Milli mətbuatımızda Bakıda törədilən qırğınlarla yanaşı, Şamaxıda 7 mindən çox müsəlmanın qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilib, kəndlərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər qələmə alınıb.

“Azərbaycan” qəzeti Şamaxı qırğınında iştirak edən bolşevik-erməni silahlı birləşmələrinin sayını da göstərir: “Şamaxı mahalına bir qitə göndərilib, əhali məhv edilir. 4 min əsgərin yüzdə səksəni erməni olub”.

Bakı və ətraf bölgələrdə törədilən soyqırımın sinfi deyil, milli qırğın olduğunu, minlərlə insanın qətlə yetirildiyini görə N.Nərimanov Şaumyan və Çaparidzeyə sət ittiham dolu məktub göndərdi: “Siyasi mübarizə axırda milli mübarizə yolu alıbdir. Bu halət Şura hökumətinə ləkə salıb onu qara örtük ilə bürüyür. Hərgah siz bu yavuş vaxtda bu qara örtüyü cırıb, bu ləkəni təmizləməsəniz, bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir”. Top-tüfənglə qurulan hakimiyyətin ömrünün çox qısa olacağını yazan N.Nərimanovun uzaqgörənliklə söylədiyi fikir çox keçmədi ki, özünün təsdiqini tapdı. Tiflisdə noyabrın 12-də yalnız bir sayı işıq üzə görə “Qardaş qayğısı” qəzeti bütövlükdə Şamaxı və Bakıda ermənilərin törətdikləri qırğınlarla həsr olunub. Böyük formatda, iki səhifəsi ərəb

qrafikalı Azərbaycan əlifbasında, iki səhifəsi rusca nəşr olunan qəzet "Turan" Gənclər Təşkilatı tərəfindən xeyriyyə məqsədi üçün nəşr edilib. Qəzet erməni bandalarının Bakıda, İrəvanda, Şamaxıda törətdikləri qeyri-insani hərəkətləri, vəhşilikləri emosiyasız təsvir edə bilmir: "Xunxan erməni bandaları müsəlmanların izzəti-namusuna toxunub 12 yaşında qız uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib, namusuna təcavüz etdikdə təsəlliyyət olurlar idi. Şamaxıda 400-dən ziyadə qoca islam ailələrini məscid həyətinə yığib siyirmə xəncər bunların üstünə düşüb vay həsrəta ilə doğramışlar".

Azərbaycanlılara qarşı bütün vəhşi üsullardan istifadə edən erməni-bolşevik birləşmələri Şamaxının ən qədim tarixə malik məscidini yandırmışlar. "Azərbaycan" qəzeti yanmış məscidin şəklini öz səhifələrində dərc etməklə tarixdə ermənilərin xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı oynadıqları rolunu bir növ faktlaşdırıb, bu günümüzdə çatdırmışdı.

Şamaxının yalnız xarabalıqlarının qaldığını yazan milli mətbu nümunələrimiz sağ qalan insanların yaşayışını bu cür təsvir edir: "Biçarə şamaxılılar, öz isti ocaqlarını buraxıb yağış-yağmurun altında bu səhraları ata-oğlunu, ana qızını gözlərinin yaşını tökə-tökə axtarırlardı". Şamaxıdan didərgin düşən, Bakıya və ətraf bölgələrə sığınanların siyahısı 1918-ci ilin iyununda "Hümmət" qəzetinin 6 nömrəsində "Şamaxı qaçqınlarının siyahısı" adı altında çap etmişdir.

Şamaxı qəzasında 80-ə yaxın müsəlman kəndi yerlə-yeksan olunmuş, 8 əsr yaşı olan Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu bölgədə törədilən qanlı olaylarla bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı fəaqələdə təhqiqat komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov "Çağırış" məqaləsində bu barədə geniş məlumat verir.

"Zaqafqaziya tarixçəsinin qanlı səhifələri"ne toxunan "Qardaş qayğısı" qəzeti İrəvan quberniyasında 42 kəndin viran oldu-

ğunu yazır. Həminin İrəvanda 199 kəndin yerlə-yeksan olduğunu, müsəlman yurduna ermənilərin köçürüldüyü də bu mətbu orqanda əksini tapan mühüm faktlardandır.

Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda törətdikləri soyqırım aktları sırasına ziyalıların məhvi planları da daxil idi. Bu barədə 1918-ci ilin martından sentyabra kimi Bakıda olan M.Ə.Əfəndinin Tiflisdə "Qardaş qayğısı"nın müxbirinə verdiyi açıqlamada bu barədə kifayət qədər məlumatlar var. M.Ə.Əfəndi söyləyir ki, Bakını bürüyən qətlər zamanı ermənilər evbəev gəzib müsəlmanları yığırdılar və naməlum bir yerə aparırdılar: "Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxtda olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı". Şahid misallar da çəkirdi: "İki doktor Kərim bəy, Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən T.V.Qulubəyov da itdi. Meyitxaran bir dəstə bir quyuya rast gəlir. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyiti var imiş. İkinci bir dəstə, bir quyuya rast gəlirlər ki, bərk boğucu iyi çıxırmış. Bir nəfəri quyuya salırlar. Fəqət o tez çıxarılmasını rica edir. Zira, durmaq mümkün deyilmiş. Ancaq özü ilə bir cib dəftəri gətirmiş idi. Yazılardan məlum olmuşdur ki, bu dəftər H.Cəfərovun xidmətçisi Tahirovundur".

Ermənilərin Şamaxıya hücumu zamanı evinə od vurulmuş Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri, milli şair Abbas Səhhət şəhəri tərk edib Gəncə istiqamətinə qaçan zaman erməni hərbiçiləri tərəfindən qarət olunmuş, mənəvi-psixoloji sarsıntı keçirmiş, az sonra Gəncədə vəfat etmişdi. Bu barədə o dövrün mətbuat səhifələrində məlumatlar var: "İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük ədibi bu bandalara qurban vermişdir. Bununla bəylə bir neçə doktorlar, cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar". A.Səhhətin ermənilər tərəfindən qarət olunması, ağır psixoloji sarsıntı keçirməsi və bu səbəbdən vəfatı barədə "Azərbaycan" qəzetinin 13 noyabr, 1918-ci il tarixi sayında da məlumat veri-

lir. Azərğaycan mətbuat tarixində bir sıra solyönlü qəzetlərin əməkdaşı, həmçinin "Tuti" məzhəkə jurnalının təsisçisi və redaktoru olan Cəfər Bünyadzadə də ermənilərin törətdiyi qətləmin qurbanıdır. Onun qətlinə səbəb bolşevik cildinə girən ermənilərin Bakı və ətraf kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklərə etiraz etməsi və mətbuatda bununla bağlı məqalələr yazması idi. C. Bünyadzadənin qardaşı Dadaş Bünyadzadə ona başsağlığı və rənlərə etdiyi minnətdarlıq məktubunda bildirirdi: "Bir il bundan əqdəm "Tuti" məzhəkə jurnalının müdiri, barədərım Cəfər Bünyadzadənin erməni daşnaksütyunları tərəfindən qətl olunduğunu eşidib-bilən yoldaşların Həştərxandan qayıtdıqdan sonra təəssüf məktubları almaqdayam. Bu teleqram və məlumatlar çox olduğundan, ayrı-ayrı cavab vermək mümkün olmadığına görə, məktub və teleqram göndərmiş yoldaş və vətəndaşlara təşəkkürümü izhar edirəm". Müsəlman Milli Şurasının sədri Əli-mərdan bəy Topçubaşov da ermənilərin hədəf aldığı ziyalılardan idi. Bakı qırğınından sonra onu həbs edib, aradan götürmək istəyirdilər. Şaumyanın tapşırığına əsasən həbs olunan Ə. Topçubaşovun azad olunması üçün Nəriman Nərimanov böyük səy göstərdi, danışıqlar apardı. Sonda onu həbsxanadan buraxdırdı. "Hümmət" qəzeti Bakı ziyalıları arasında nüfuz sahibi İbrahim bəy Heydərovun da doktor N. Nərimanovun səyi ilə azad olunacağı xəbər verirdi.

Müsəvat Partiyasının sədri M. Ə. Rəsulzadə və həmməsləkləri, o cümlədən Seyid Hüseyin soyqırım günləri ermənilər tərəfindən hədəfə alındı. Rəsulzadə və ətrafında olan ziyalıları mühasirəyə aldılar. Bu barədə S. Hüseyin, "İstiqlal" qəzetində məlumat verirdi ki, mühasirəni birtəhər yarıb, təhlükəsizliyini qorumaq üçün gizlənməyə məcbur oldu. Həmin günlər erməni-daşnak birləşmələrinin şəhərdə törətdikləri kütləvi qətilər, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin simvolu olan "İsmailiyyə" binasının yandırılması, Təzəpir məscidinin

Всѣмъ типографіямъ города Баку и его районовъ:

„Впредь до снятія осаднаго положенія и особаго распоряженія Комитета Революціонной Оборонѣ гор. Баку и его районовъ воспрещается печатаніе воззваній, обращеній къ населенію отъ тѣхъ или иныхъ группъ, учрежденій, партій или отдѣльныхъ лицъ, безъ предварительнаго разрѣшенія Комитета Революціонной Оборонѣ.

Виновные въ неисполненіи сего постановленія будутъ подвергаться штрафу до 10,000 рублей, а типографіи ихъ секвестрироваться.

Члены Комитета Революціонной Оборонѣ:
Секретарь: Кузнецовъ.

Кореевъ, Плудманъ.
Баку 6 апрѣля 1918 года.

Milli qəzetlərin çapının dayandırılması haqqında Şaumyanın əmri

top atəşlərinə tutulması barədə xəbərlər eşidib, ciddi narahatlıq keçirdiyini, hətta yaxın qohumlarından 9 nəfərin qətl edildiyini yazır: "Yaxın əqrabamızdan 3 qadın, 2-si cocuq olmaq üzrə bir evdə 9 nəfərin kəsildiyini belə öyrənmişdim". Təkcə, bunlara mütəəssir olmadığını, "İsmailiyyə" binasının yandırıldığından psixoloji sarsıntı və böyük kədər hissi keçirdiyini deyən S. Hüseyin yazırdı: "Bizim düşmənlərimiz başımıza işbu fəlakət açıqları kibi hər şey açarlar. Hətta məscidlərimizi, ibadətgahlarımızı da dağıdıb xarabazara döndərə bilirlər. "İsmailiyyə"yə isə toxunmazlar. Çünki o böyük bina bizim məqsədatımızdır. Amalımızdır".

Azərbaycan jurnalistikası tarixində "İsmailiyyə" mövzusu 1918 - 1920-ci illər Cümhuriyyət dövrü və mühacirət mətbuatımızda tarixləşdi. Qətlə yetirdikləri 30 mindən çox azərbaycanlının qanı və sümükləri üzərində hakimiyyətə gələn bolşeviklər "İsmailiyyə" binasının sökülməsini, Azərbaycan xalqı

nin istiqlal arzularını bu möhtəşəm binanın timsalında yox etmək arzusu çin olmadı. Qardaş Türkyə və Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin, çoxsaylı Azərbaycan könüllülərinin formalaşdırdığı Qafqaz İslam Ordusu erməni-bolşevik planını yox etdilər. 1918-ci illin sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusunun 6 aylıq savaşı ilə Azərbaycan öz istiqlalına qovuşdu.

Mart soyqırımını tək hüzn-matəm günü deyil, millətin istiqlalı uğrunda şəhid olduğu gündür.

“Qardaş qayğısı”

31 mart soyqırımına həsr olunan qəzet

Mətbuat informasiya mənbəyi, ictimai maarifçilik institutu olmaqla bərabər həm də tarixi salnamədir. Tarixin müxtəlif dövrlərinin öyrənilməsində həmin dövrlər işıq üzü görmüş qəzetlərdəki məlumatlar, siyasi-analitik yazılar, ədəbi nümunələr etibarlı mənbə kimi tədqiqatlara daxil edilir, araşdırmanın elmi tutumunu zənginləşdirir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətinə varılmasında mətbu nümunələrimiz qiymətli məxəz kimi tədqiqatçıların elmi araşdırmalarında əhəmiyyətli yer tutur. Xalqımızın azadlıq, istiqlallıq mücadiləsi, dövrün çətinliklərinə qarşı mübarizəsi, ictimai-siyasi mühtədən doğan problemlər mətbuatımızda kifayət qədər faktlarla öz əksini tapır.

Azərbaycan tarixşünaslığında erməni-bolşevik birləşmələrinin 1918-ci ilin 31 martında xalqımıza qarşı törətdiyi faciələrin arxiv materialları, Qərb alimlərinin bu mövzuda yazdıqları kitab və elmi tədqiqat əsərləri ilə tədqiq olunub və bu gün də araşdırmalar davam etməkdədir. 31 mart soyqırımının tədqiqində əvəzsiz mənbə kimi 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan Cümhuriyyət dövrü mətbuatının materialları, çap olunan siyasi yazılar, şahid ifadələri bu faciənin tədqiqinin əhatəli aparılmasında əsas mənbələrdir.

Çox təəssüf ki, 31 mart soyqırımının araşdırılmasında çox məhdud sayda Cümhuriyyət dövrü mətbuat nümunələrinə istinadlar var. Nə fayda ki, 1918-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetindən başqa digər mətbu orqanlardakı yazılara, siyasi münasibətlərə geniş yer verilmir. Bu da həqiqətdir ki, 1918-ci il mart soyqırımından sonra Azərbaycanda anadilli mətbuat orqanları da “soyqırım” məruz qaldılar. “Kaspi” və “Açıq söz”

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

qayğısı” qəzetinin nəşrinin səbəblərindən biri bu idi. Digər səbəb isə 31 mart soyqırımının xalqın yaddaşında tarixən yaşamasının təmini və gənc nəslin faciələrini unutmamağa bir çağırış idi. Qəzetdə dərc olunan məqalələrin başlıqları 1918-ci ilin martın 31-dən aprelin 2-dək davam etdirilən, bəşər tarixində eyniyyətə çox az təsadüf edilən soyqırımın mənzərəsi üçün yetərlidir: “Qanlı günlər”, “Qan deryası”, “Bakının mart hadisəsi”, “Azəri türkləri”, “Mədəni bir zərbə” kimi sərlövhlərdə əksini tapan faktlar ermənilərin yalana bürünən siyasətini açmaq üçün dəyərli məxəzlərdir. Xanım Sultanova martdan sentyabrədək Bakıda olan M.Ə.Əfəndinin faciə barədə söylədiklərini qələmə alaraq yazır: “Ermənilər evbəev gəzib ziyalı müsəlmanları yığırdılar və naməlum bir yerə aparırdılar. Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxt da olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı. Məsəl: iki doktor Kərim bəy, Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən mədənci T.B.Qulubəyov da itdi. Meyit axtaran bir dəstə bir quyuya rast gəlirlər. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyitləri var imiş”.

Bakını, Şamaxını, Qubanı, Salyanı, Neftçalanı qan hamamına çevirən, evbəev gəzərək Azərbaycan ziyalılarını qətlə yetirən ermənilər qurşuna düzdükləri insanları toplayır, meyitləri quyuya, Xəzər dənizinə atırdılar. Məqalədə tükürpədicə məqamlardan bir faktı da yazıya almamaq olmur: “Xəstəxanada yatan bir yaralı nəql edir ki, biz 9 nəfər müsəlman idik. Bir araba ilə gəldirdik ki, yolda erməni (krasnoqvardları) bizi həbs edib Zabrata apardılar. Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərini diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim üç yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gədənədən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda mənə bir həmsəri qalxıb xəstəxanaya apardı”.

Tiflis mətbuatında və dünyaya yayılan bir sıra mətbuat orqanlarında Azərbaycan türklərinin mənfi obrazının yaradılmasını ustalıqla həyata keçirməyə çalışan ermənilər 15 sentyabr Bakının azad olunması döyüşlərini xatırlayır, 31 mart soyqırımını isə unutturmağa səy göstərirdilər. Azərbaycan türklərinin mədəni millət saymadıqları üçün dövlətə sahib olmalarını “faciə” hesab edən bədxahların istəklərinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları bu düşmən təxribatlarına layiqincə cavab verirdilər.

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin qəzetdə çap etdirdiyi “Azəri türkləri” məqaləsini bu baxımdan düşmənlərə ən tutarlı elmi, siyasi cavab saymaq olar. Tiflisdə anti-azərbaycan yönü qəzetlərin nəşrini diqqətə gətirən M.B.Məhəmmədzadə yazır: “Azərbaycan türklərinə vəhşi, yırtıcı, quldur, irticaiyyun və qara qüvvə adlarına insaniyyətpərvər “Borba”larda, “Bayraq”larda görünürdü. Azəri türklərinin öz ana yurdları uğrunda tökdükləri qan, atdıqları güllə insaniyyətpərvər tiflisilərə sanki zəhərli bir ox kimi batırdı”.

Müəllifin adını çəkdiyi “Borba” və “Bayraq” (yəqin ki, “Albayraq” - A.A.) qəzetləri Tiflisdə nəşr olunur, Azərbaycan istiqlalyyətinə müsbət yanaşmır, xalqımız barəsində mənfi rəy formalaşdırırdılar.

M.B.Məhəmmədzadə Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə qan töküb şəhid olan Azərbaycan türklərini istiqlalyyət qurbanları kimi şəərəfli ömür sürmələrini, heç bir millətə qarşı nifrət etmədiklərini yazaraq bildirir ki, Tiflis mətbuatının proseslərə düzgün qiymət verməməsi erməni siyasətinin nəticəsidir: “Bakı hadisəsi bitmiş və aylar geridə qalmış olduğuna baxmayaraq qonşular onu unutmamış, bütün dünya millətlərinə bunu bildirmək, azəri türklərin vəhşi və yaşamağa layiq olmadıqlarını sübuta çalışıyorlar. Məncə, iki millət arasında olan mübahisə və toqquşma bir millətin layiq olmadığını göstərməz”.

Erməni daşnaklarının 31 martda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətlə məhkəməyə çıxarılsa, bu qanlı olaylarla yanaşı, ermənilərin Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Anadolu, Urmiya və Səmasda törətdikləri qırğınların da məhkəməyə təqdim olunacağını bildiren M.B.Məhəmmədşad yazırdı: “Onlar da əl atılarda 1905 faciəsi daha o yana, Nikolay arxivləri meydana gələcək və bu avtoriyətlər içində bir yandan Avropa diplomatiyasını, o biri yandan da erməni daşnak fırqəsi öz qırx sənəlik tarixi ilə başlarını qanlar arasından qaldırıb ən müqəddir diplomatiyələ şaşıracaqdır”.

Özünü “mədəni millətlərin” sırasında hesab edənlərə qarşı Azərbaycan türklərinin milli-mənəvi dəyərlərə, kimliyə və mədəniyyətə sahib olduğunu faktlarla sübuta yetirən müəllif xalqımızı “mövhumatçı”, “məzhəb ayrılığından” doğan ixtilaflarla məşğul olan xüsusi bir kəsim adlandırانların əssəzsiz iddialarına sahib olduqlarını göstərirdi: “Məzhəb məsələsini aradan götürən, ruhanilər ilə mübarizə edən, qadınları həyatı-ictimaiyyətə soxan birinci azərilər olmuşdur. Hələ o yana getmişlərdir. Mədəniyyəti tez və asan alıb öyrənmək üçün hər millətə sadə və dövlətli dil, möhkəm ədəbiyyat, asan hürufat və yazı lazımdır. Azəri türkləri bu barədə çalışmış və hənz birinci dramaturq Mirzə Fətəli Axundov bu fikrile böyük səfərlər etmişdir”.

Əgər imkan verilsəydi, Azərbaycan türklərinin yaratdığı cümhuriyyətinin Şərqi ikinci Yaponiyası ola bilməsi imkanlarını xatırlayan müəllif qeyd edir ki, bunun üçün bütün siyasi, iqtisadi imkanlar mövcuddur.

1918-ci ilin martından sentyabrın 15-dək bir müddətdə Zaqafqazıyanın tarixinin qanlı səhifələrini vərəqləyən Binəva ləqəbli müəllif bu tarixdə müsəlmanların faciələrini faktlarla qələmə alır. Müəllif müsəlman məxluqları üçün bu dönəmi qanlı günlər adlandırır: “Bu günlərdə minlərlə müsəlman külfətləri sahsız qalmışlar. Bir İrəvan quberniyasında 42 kənd viran

olub, əhalisi tərki-vətən olmuşdur. Biçərə şamaxılılar qışı öz isticə ocaqlarını buraxıb yağış-yəğmurun altında bu səhraları ataoglundu, ana-qızını gözələrinin yaşını təkə-təkə axtarırdı”.

Müəllif erməni-bolşevik hərbi birləşmələrinin Şamaxıda günahsız insanları necə qətlə yetirdiklərini, qız uşaqlarının izzətinamısına necə toxunduqlarını xatırlayır və bu vəhşiliyi törədənləri “erməni bandaları” adlandırır: “Xunxar erməni bandaları müsəlmanların izzətinamısına toxunub 12 yaşında qız uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib keyfləndirib namusuna təcavüz etdikdə təsəliyyat olurdular”.

Sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyimiz bu cür vəhşilikləri törədən erməni daşnaklarının Şamaxıda 400 qocanı məscidə yığaraq xəncərlə doğması da tükürpədicilik faktlarından biridir: “Erməni bandaları daha islamla nə etmədilər? Erməni bandaları Şamaxıda islamın müqəddəs məscidlərinə kimi yandırıb məhv etmişlər. Bir böyük minillik Şamaxıdan imdi bu səltikdən ancaq bir məzaristana bənzer yanmış uçuq xərabələr taparsınız”.

Binəva ləqəbli müəllif ermənilərin Şamaxıya hücumu zamanı böyük ədib Abbas Səhhətın həyatını itirdiyi faktını da dilə gətirir: “İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük bir ədibi bu bandalara qurban vermişdir. Bununla böylə bir neçə doxturlar, cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar”.

Bütün bu təkülən nahaq qanların cavabını sormağ üçün üzünü millətə tutan müəllif yazır: “Bəşdir, nə vətə qədər yatıb daldı, arxada qalacaqsan, ey yazıq millət? Nahaq yerə ölən sən, xainlərin gülləsinə düşən sən, başımız qalib ayaqlar altında, tapdalanan sən. Bu gün də genə müqəssir olan sən”.

“Qardaş qayğısı”nın rusca nəşr olunan 2 səhifəsi də Azərbaycan türkcəsindəki məqalələrdəki faktlar sadalanır, Tiflis mətbuatının hadisələrə birtərəfli münasibəti pislənir. 15 sentyabr hadisələrinə münasibətdə “provokasiya” xarakterli məqa-

lələr dərc edən Tiflis qəzetlərinin müəlliflərinə 1918-ci il 31 martında ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri kütləvi qırğın faktları xatırladıldı: “Şərqi Zaqafqaziyada gürcülər üçün Tiflis nə dərəcədə əhəmiyyət daşıyırsa, müsəlmanlar üçün Bakı da o qədər mühümdür”.

Andronikin İrəvanda, Şuşada, Qarsda, Ərdəhanda müsəlmanlara qarşı törətdiyi kütləvi qətləri, amansız davranışları diqqətə gətirən yazıda müəllif 31 martda Bakıda 10 minlərlə silahsız müsəlmanın qətlinə Tiflis mətbuatının, siyasətçilərinin niyə susduqlarını sual edir.

“Qardaş qayğısı”nda dərc olunan digər yazılarda da 31 mart soyqırımının ayrı-ayrı detallarına aydınlıq gətirilir, müləfiylər tarixşünaslığımıza bu günə qədər bəlli olmayan faktları sadalayrlar.

Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu qanlı faciənin öyrənilməsi, qəzətdəki faktların elmi araşdırmaya gətirilməsi üçün “Qardaş qayğısı” qəzeti tarixçilərimiz üçün yeni bir mənbədir.

قان درياسی

طالب ینہ برخله گرفتار او اور آخر
الذہ او اور ابو یحناک خالسی ویران
سیا پاتا
باکونک، مارت، حادثہ لاری، باکونک
قالی گولری، ہون منی، نوع بشرک دتی
جلب ایدی.
عالم اسلامی اینہ از دھشت الیکیز
قالار، رختیکلر سہم اولارینہ سوچ
اینہ گرفتار.
ایکریسی، حررک مہج دویمان، قالی
مہودیلہ، بوگون بہ قدر قربانلار کھیلدتی،
ماہر قصابلار، یازیق قربانلاری کھدیگہ
الزائد غنطشار، یاپیلور، اوواہ چیلر
بلوردی.
وجدانیزلار
دورت تہ یازم، حوسندہ کھیلری
جسینز قربانلار، قالی، نکل ایش.
ساحوہ میدالاریندہ، منظر، منسلک،
حسب خودہند، طنسکر، جاہرست ماتلر
یکدیگری اووریلہ خروج ایشلر.
منسلکلر، بربری، اللہ نازیلہ قانتا
راق اور حرکاتندہ، جوابدہدارلر، مر کس
اور اسطقتی، منلیتی، لروت وکتلی، مدافہ
ایہوور، ملنک سعادت وراہتی، آلیاہ
چالورد، لکن یکدیگری مسو وہاسل
اشکہ مہج برسی چالوردلار.
اورادہ، سلاطی، عسکر دھشتی آجیق
چہرینسادہ کپہ، اورادہ اعالی خدابہ آلتندہ
سالانہر، ممکن قدر نجاہتک دھشتی سرہ
ایندہ، ایشلرین مدافہ اولورد.

Qan dəryası

*Zalim yenə bir
zülmə giriftar
olur axər,
Əlbəttə olur,
evyixanın xa-
nəsi viran.*

(Ziya Paşa)

Bakının mart hadisələri, Bakının qanlı günləri bütün mədəni növü (yəni növ) bəşərin diqqətini cəlb etdi. Aləmi islami isə o dəhşətəngiz qanlar, vəhşiliklər, cəhənnəm odlarına sövq etsə gərəkdir. İgirminci əsrin heç duymaz qanlı məbudinə bu gün nə qədər qurbanlar kəsilmişdi. Mahir qəssablar yazıq qurbanları kəsdikcə, ətrafda təntənələr ya-yılıyır: “Ura” çığırılıyordu.

Vicdansızlar!

Dörd sənə yarım ərzində kəsdikləri qurbanlar kafi deyilmiş. Mühəribə meydanlarında millətlər, məmləkətlər həp xoxtəpəsənd (özünüsevən), təməkar (tamahkar), cahpərəst, millətlər yekdigəri özü ilə xuruc etmişlər.

Məmləkətlər bir-biri ilə mübarizəyə qalxışaraq öz hərəkətində cavabdehdirlər. Hər kəs öz fəxamətini, mədəniyyətini, sərvət və məktəbini müdafiə ediyər. Millətin səadət və rəfahətli təminatına çalışır. Lakin yekdigərini məhv və pamal (ayaq altında əzmək) etməyə heç birisi çalışmıyolar.

Orada silahlı əsgər düşməninə açıq çarpışmada kəsir. Orada əhali himayət altında saklanır və mümkün qədər müharibənin dəhşətli zərbələrindən, atəşlərindən müdafiə olunur.

Orada silahını tərək edənələr düşmən düşmən deyillər. Əmanətə olanlar əsirdilər. İki düşmən bir-birini məhv və zəlil etmək və qanını axıtmaq üçün daima çalışdığına baxmayaraq bunların heç birisi və heç vətət ac və uryan xəstələri təhqir və məsum cocuqları, biçarə və zəif arvadları kəsmiyor...

Lakin bizim Şərqdə, işte bu qanlı Şərqdə də böyləmidir, əcəba? Xayır. Burada "qəhrəman" qonşular əlində silah tutmağa taqəti, səbri olmayan saldidə (yaşıötmüş) qoca və qarıları, ufaq cocuqları kəsirlər...

Lakin kəsən kimdir?

Haman o daima nizami qoşun qabağından qanmaz qoyun sürüsü kibi özünü itirib qaçan fədəi "igidlər", haman adını bolşevik qoymazdan əvvəl nizami əsgərin süngüsü qorxusundan sol əlini onun amansız qurşaininə nişan qoyan, ürəgi əvəzinə sol əlini atıcı əsgərin qurşuni ilə deşdirməyə razı olan - qəhrəmanlar.

Bolşevik niqabını üzünə çəkmiş yırtıcı fəदैilər şimdiki ixtiyar və cocuqlar ilə "müharibəyə" tullanıb da - qələbə çalır, mərdlik göstərir, "düşmənin" qanını calıyorlar.

Alçaq hərlər!

Nöu bəşərin dördədən birini təşkil edən ümməti-məhəmmədi pamal etmək, yer üzündən qaldırmaq əməlinə düşmüşlər də kəsir, zalima nə kəsirlər:

- Usuilə, nizam ilə kəsirlər:

Ürəkləri daşa dönmüş, vicdanları yatmış da bəşəşət ilə kəsirlər!..

- Mahir ustalar:

Küçələrdə, evlərdə, zavodlarda, fabrikalarda kəsilon ac, çıp-laq, məzlum, zavallı islam fəhlələrinin, biçarə iffətli (pak) islam xanım və qızlarının həqarət və fəlakəti qarşısında səsimizi kəsmiyoruz. Qışqırmaq, bütün mədəni cahanə eşitdirəcək qə-dər qışqırmaq istiyoruz.

- Canilər, yetər hədəv qan tökmək!

- Anadoluda, Qarsda, Kumruda, İrəvan mahalında, İran ölkələrində etdiyiniz zülmələr, tökdüyünüz qanlar yetər.

Xəncərlər gözdən, qurşunlar gözdən, süngülər gözdən, axan nahaq qanlardan dəryalar əmələ gələr. Qorxunuz ki, bu qanlı dəryalarda özünüz boğulacaqsınız.

Ə.Ə. Naxçıvanlı

Bakının mart hadisəsi

(Martdan sentyabra kimi Bakıda olmuş M.Ə.Əfəndinin nəqli)

Bakının martda olan faciəsinin ayrı-ayrı vəhşiliklərindən danışmaqdan qabaq mən hadisənin təfsili haqda danışmaq istəyirdim - deyərək M.Ə.Əfəndi sözə başladı. Təbii, Bakı hadisəsi əvvəlcə milli bir rəngə malik deyildir. Fəqət, vaxtiyən bolşeviklər gördülər ki, yalnız öz güclərilə müsəlmanları basma bilməyəcəklər. Başladılar erməni soldatları olan qazarmalara mübəligh yollamağa ki, ermənilər öz əbədi düşmənləri ilə mübarizəyə çıxsınlar. Bu dövətdən sonra Bakı hadisəsi rəngini dəyişib iki qonşu millətin milli mübarizəsinə çevrildi.

Bu da lazımdır deyək ki, bolşeviklər, ruslar və yəhudilər silahlansın, camaət ilə insaniyyət-karanə dolanırdılar. Onlar var gücləri ilə çalışırdılar Bakı hadisəsi "milli rəng" almasın, fəqət müvəffəq ola bilmədilər.

Lazım bilirəm daha aydın təs-

باکونک مارت

حالاتی

(مارتن سنٹیابرا کی باکوت اولن اوشنی
مسخ. ع. افندیگ قلمی)

باکونک مارتده اولان فاجیه
آیری-آیری وختلکریندن تصدیق
نشانقن قیاقن باکو سادئیک عوماً
خامنی حقدە دانشتاق ایستیریدیردی
مسخ. ع. افندی سوزە باشلادی.
شیمه، باکو حادئیسسی اولجه ملی
بر رنکە مالک وکاشی قیاق وفتایکە بولت
ونکر سگوردلر که بالنگر آوزگوجاری ایله
سئلامتی باسا یلدیمیکلر، باشلادیلر ارسنی
سالداتری اولان قازارمالمه میلی یوللاما
که ارمئیلر آوز ایسی دغئلر ایله مبارزە
چشلر. بودغونن سوگر! باکو حادئیسسی
رننگی دگئوب این قوشو ملنگ ملی مبار
زەتە سیوریلدی.

بود لازیم دیکه بولت وکئکر،
روسلر و یهودیلر سلختر جماعت ایله تشا
بیلکرنه دیولابولدیلر، اولر وار قومریله
چالئوریلر باکو حادئیسسی میلی رننگه آت
بیر، فقط موفق اولایلمدیلر.
لازم بیلیم دعا آیشقن سوور ایچون
اوز ایدئده اولانلر که عهده کاشی قلم ایلم.
زی (قراسیووارمیا) احاطت انشئیمه
کئدیرنک، بوده (قراسیووارمیا) ار
مئیلری قولایوردیلر بز بولت سنی سوور
شئق. اولر دایرکه ارمئیلر جوق وفت
آوردیلر اتمری توللرلر اولماسور
سرتە سلختر ایچون اولاری مودا

vir üçün öz evində olanların başına gələnləri nəql edəm.

Bizi (krasnoqvardiya) əhatə etmişdi, gedirdik, yolda (krasnoqvardiya)lar erməniləri qovlayırdılar. Biz bunun səbəbini soruşduq. Onlar deyirlər ki, ermənilər çox vaxt apardığımız adamları öldürürlər. Ona görə sizin salamatlığınız üçün onları qovlamaq lazımdır.

Yolda bəlli oldu ki, bən yoldaşım (krasnoqvardiya) olan bir yəhudi tələbəsinin evində qalacağam. Biz evdə mehriban qəbul olunduq.

İkinci gün tələbə evə gələndə sararmış idi. Anası səbəbini soruşduqda bən öyrəndim ki: Biz yaşadığımız evdə bir erməni polkunun ştabı vardı. Həmin həyətdə də 12 müsəlman arvad və uşaqları gizlənmişlər. Erməni polkunun rəisi əmr vermiş ki, bu 12 nəfəri gülləbaran etsinlər. Bu vaxt yəhudi tələbə mane olmaq istəmiş: - Kəməksizləri öldürmək eyibdir, demiş, bunun cavabında erməni söyləmiş ki: - "Rdovska morda", bəsdir onlara yardım etdiyiniz...

Bu gecə onlar və evində olan qonaqlar gülləyə tutulacaqlar. Bunu eşidcək tələbəyə dedim ki, mənim bərəmdə müsəlman bolşeviklərindən Nəriman bəy Nərimanova və Məşədi bəy Əzizbəyovə xəbər versin. Bir saat keçmədi ki, Şaumyanın əmri ilə 15 nəfər (qvardiya) gəlib erməni naçalnikinə həbs edib, bizi də Musa Nağıyevin qış klubuna apardılar. Burada bizdən başqa saysız-hesabsız müsəlman var idi. Onlar hamısı çıpaq döşəmə üstünə oturmuşdular. Oturanların içində Bakının mötəbər adamlarının ailəsi dəxi çox idi.

Həmin burada Məşədi Əzizbəyov və Sultanov bana rast gəldilər. Onlar şikayət etdilər ki, müsəlmanlar az olduqlarına görə, ermənilər alçaq fikirlərinə nail oldular.

Necə ki, erməni olmasa idi, bolşeviklər qalib gəlməyəcəkdi. İmdidə bən böylə anlayırdım ki, əgər ermənilər olmasa bolşeviklər müsəlmanlar üçün çox işlər görər və müsəlman xalqı da

onlara rəğib olardı.

Necə ki, məlumdur onlar da müsəlman firqələri xüsusi dəstələr düzəldib Azərbaycan qoşunu ilə müharibə apardılar. Lakin vətəni ermənilər yolda müsəlman kəndlərini, obalarını yandırmağa başladılar.

Ermənilər, bolşevizm, bayrağı altında əvəzində müsəlman firqəsini talayib qırırdı. O cümlədən Nəvahi kəndini yerli-dibli yandırdılar.

Ermənilər evbəev gəzib ziyalı müsəlmanları yığdırdılar və nəməlum bir yerə aparırdılar.

Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxtda olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı.

Misal: İki doktor Kərim bəy Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən mədənci T.B.Qulubəyov da itdi. Meyitxatəran bir dəstə bir quyuya rast gəlirlər. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyiti var imiş.

İkinci bir dəstə, bir quyuya rast gəlirlər ki, bərk boğucu iyi çıxırmış. Bir nəfəri quyuya salırlar. Fəqət o, tez çıxarılmasını rica edir. Zira, durmaq mümkün deyilmiş. Ancaq özü ilə bir cib dəftəri gətirmiş idi. Yazılarında məlum olmuşdur ki, bu dəftər H.Cəfərovun xidmətçisi Tahirovundur.

Xəstəxanada yatan bir yaralı nəql edir ki: "Biz 9 nəfər müsəlman idik. 5 nəfərimiz şəhərli, 4 nəfərimiz kəndli idik. Biz araba ilə gedirdik ki, yolda erməni (krasnoqvard)ları bizi həbs edib Zabrata apardılar.

Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərli diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim üç yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda məni bir həmsəri qalxızib xəstəxanaya apardı.

Bütün vəhşət və zalımlıqları sayıb qurtarmaq olmaz. Bunu

bilirəm ki, bolşeviklərin öz hesabına görə 8 min islam qırılmışdı. Bu yalandır. Çünki onlar ətrafda, kəndlərdə qırılanları hesaba daxil etməmişlər.

Mən mart və sentyabr dəhşətlərinin ikinsini də görmüşəm. Və cəsarətlə deyə bilərəm ki, biri-birindən pis və hər ikisi də erməni-müsəlman ədavətdən bir vəqəədir" - deyə M.Ə.Əfəndi nəqlini bitirdi.

Xanım Sultanova

Azəri türkləri

Bu gün mart faciəsindən sonra namus və heysiyyəti təhqir olunmuş, hüquq və milliyəti ayaqlar altına salınmış Azərbaycan türklərinin haqqında qonşu millətlərin çox mətbuatı nə lisan ilə danışdığı heç kəsə gizli olması gerəkdir.

Azərbaycan türklərinə vəhşi, yarıcı, quldur, ərtaçıyın və qara quvvə adlarına insaniyyətəpərvər “Borba”larda, “Bayraq-lar”da görünürdü.

Azəri türklərinin öz ana yurdları uğrunda tökdükləri qan, atdıqları güllə insaniyyətəpərvər tiflisilərə sanki zəhərli bir ox kimi batır idi. Martda verilən müsəlman qurbanlarına uca səslə əksinqilabçı adı, ölən cəlladları- şaumyanlara həqiqi inqilabçı adları verilirdi... Bakı hadisəsi bitmiş və aylar geridə qalmış olduquna baxmayaraq qonşular onu unutmamış, bütün dünya millətlərinə bunu bildirmək və bununla azəri türklərin vəhşi və yaşamağa layiq olmadıqlarını sübuta çalışırlar. Məncə iki millət arasında olan mübahisə və toqquşma bir millətin yaşamağa layiq olmadığını göstərməz. Bakı və Şamaxı hadisələri üçün bir ədalətli məhkəmə qurulursa, yenə bir şey çıxmayaacağına təminat verirəm. Çünki ermənilərin sentyabrda verdiyi qurbanları martın müsəlman qurbanlarını təqib edir. Onlar Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Anadolu, Urmiyə, Səlməs Acara vəhşiyətlərini göz önünə götürəcək. Onlara da əl atılarda 1905 faciəsi daha o yana, Nikolay arxivləri meydana gələcək və bu avtoritetlərdə bir yandan Avropa diplomatiyasını, o biri yandan erməni Daşnak fırqəsi öz qırx sənəlik tarixi ilə başlarını qanlar arasından qaldırıb ən müqtədirdiplomatı belə şaşıracaqdır.

Odur ki, axırda buraya gəlinəcək ki, Zaqafqaziyada həmişəlik bir həyati-mədinə təmini üçün bu qanlı məsələləri unutmaq və ümumi səadətdən ötəri yeni şərait təşkili üstə çalışmaya başlamaq lazımdır. Əgər böylə olarsa, əgər erməni başçıları bir

feyz-vəhşiyənə üçün bu bədbəxt millətlərin həyat və səadətleri ilə oynamasalar yenə təminat verirəm ki, Zaqafqaziya millətlərinə azəri türkləri ən mehriban və ən mədəni bir qonşu olacaqdır. Bunu illərcə söyləməkdə əlimizdə dəlillər vardır. On iki illik bir vəqt içində azəri türklərdən görünən qeyrət, səy, tərəqqi və intibah dediklərimi təsdiq edər. Birinci inqilabda bir millət olduqlarını anlamaqdan başqa, bir millət olmaya belə layiq olmayan azərilər, ikinci inqilabda türklük, istiqlaliyyət bayraqlarını qaldırmış idi. Birinci Rusiya inqilabında cəhalət və səfalətdə boğulan ədəbiyyat, mətbuat, teatro və məktəbdən məhrum azərilər ikinci inqilaba kimi 12 ilin içində yüzə kimi qəzetə, jurnal çıxarmağa müvəffəq olur. Ədəbiyyatı dirilir, milli bir teatro, milli bir musiqi yadır. Məktəb kitabları sərf-nəhv və müəllim düzəldir. Birinci inqilabdan sonra erkək cocuğunu məktəbə qoymaq istəməyən azərilər ikinci inqilabda saysız qadın, qız məktəbinə sahib olmaqdan başqa, qadın hüriyyəti, qadın hüquqi uğrunda belə bayraq qaldırır. Şərq, islam millətlərindən birinci olaraq

ازرى توركلر

باكونك تجارت فایمىسىدىن سوڭرا
ئادىس وحشىي نەقىر اولىنىشى، مەقۇق
ويلىنى ايتقىلر آتە سەلەتتىن آفرىيالىن
توركلرېلىك حەققەدە قوستو مەنارلىك چوق
مەتبۇعاتى ئەلەن ايدە داھەقىي مەيچ كە
مەزلى اولسا كەزگەدە.
آفرىيالىن توركلەرە وحشىي
مەزىيە. قولدور، ارتامەيون و قارا قوۋ
آلمى اى انسانىت سەور دىيارىدە لردە
دەپەرلەرمەدە مەگورولوردى.
آندى توركلەرگە اوڭ آنا يوردلرى
اوغرۇنمەدە تۇگەنكىرى قان، آتەنبارى كۈنلە
انسالىت سەور تەنلىكلەر، سالىكە مەزلى
اوق كىمى پاتر ايدى.
ئارىندە و مەزلىن مەسلىمان قەبائلىرە

zəbt etməklə Azərbaycan dövlət və mədəniyyətinə daha düzəlməyəcək bir zərbə endirmək istədiklərini yenə biliriz.

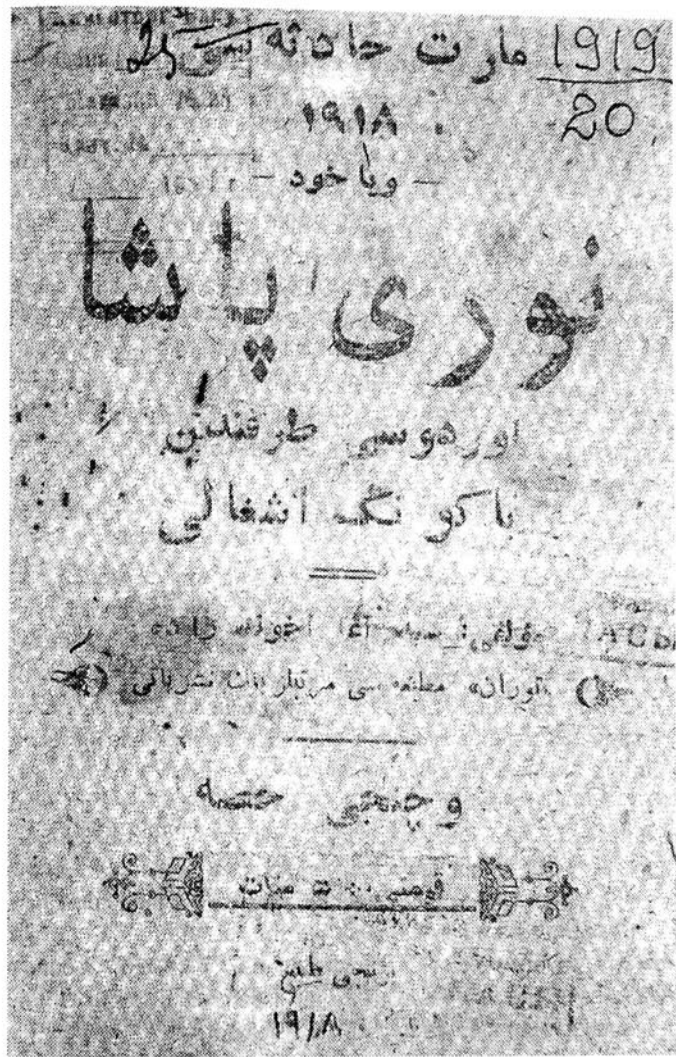
Bu mədəni zərbələrə rəsmi bir rəng vermək üçün Bakı “inqilabçıları” müsəlman (intelligensiyasını) əks-inqilabçılıqda, irticai pərəstilikdə müttəhim edir və bu ittihamı öz komitələrindən keçirib Azərbaycan istiqlalı uğrunda canından keçən müsəlman ziyalıları tutub məzkur komitələrə təslim edib, nə böyük mükafatlar təyin edirlər.

Bu nou ilə (özlərini mədəniyyətli, digərlərindən artıq istedadlı hesab edən) qonşularımız var qüvvələriylə Azərbaycanın böyük zəhmətləri və böyük məşəqqətləri sayəsində yaranmış o gənc mədəniyyətə zərbə vurmaqla Azəri türkləri ruhən ölmür. Onların sümükləri üstündə öz səadət və həyatlarını qurmaq istiyordular.

Fəqət ona müvəffəq olamadılar. Bununla da ruhən ölmədiklərini və o ruh yüksəkliyi sayəsində yeni, fəqət yeni azadə bir mədəniyyəti-milliyə yarada biləcəklərini isbat etdilər.

Azəri türklər verdikləri qurbanlar üstünə yeni qurbanlar əlavə etdilər. Ən fəal və gənc ziyalıları itirdilərsə də istiqlaliyyət və hürriyyəti milliyələrini saxlamaya müvəffəq oldular.

Ə.Seyfullazadə

31 mart soyqırımına və Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə işıq salan kitab

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım faktları son iyirmi ildə sistemli şəkildə araşdırılır, yeni sənədlər, arxiv materialları tədqiqata cəlb edilir, kitablar çap olunur. Müsəlman-türk dünyasına qarşı planlı şəkildə törədilən soyqırımların tarixşünaslığı vaxtilə üzərinə məxfi qrifi vurulmuş sənədlərin, mənbələrin ortaya çıxarılması hesabına zənginləşir. Tarixçi alimlərimiz tərəfdən xalqımıza qarşı törədilən soyqırım, terror, məcburi deportasiyaları barəsində xeyli sayda elmi monoqrafiyalar, araşdırmalar çap edilsə də hələ tədqiqatlardan kənar qalan, diqqəti cəlb etməyən sənədlər mövcuddur. İşlərin əhatəli aparılması üçün ölkə alimlərinin qonşu Gürcüstan, Rusiya və İran arxivlərində çalışmalarına böyük zərurət var.

Azərbaycan arxivlərində erməni vandalizmini öz saralmış səhifələrində qoruyan sənədlərin böyük hissəsinin tədqiqata cəlb olunmasına baxmayaraq axtarışlar nəticəsində yeni sənədlər, mənbələr də aşkarlanır. Soyqırım tarixşünaslığı üçün gərəkli olan belə mənbələrdən biri də bu vaxta qədər tədqiqatçıların nəzərindən kənar qalan, bu günədək mənbəşünaslığa daxil edilməyən Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə Bakıda, "Turan" mətbəəsində çap olunmuş "Mart hadisəsi. 1918 və yaxud Nuru Paşanın Bakını işğal etməsi" kitabıdır. Mətbuat tariximizin və istiqlal ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor Asif Rüstəmli kitabdan bir hissəni ərəb əlifbasından latın qrafikasına transliterasiya edib bu barədə məlumat versə də, nədənsə, əsər barəsində tədqiqat aparılmır. Görünür, adındakı "işğal" sözü xatalı hesab edildiyindən kitabın tədqiqatına ehtiyatla yanaşılır.

Mahiyyətinə varıldıqda "işğal" sözünün sadəcə, həmin tarixi dönəmə uyğun bir termin olaraq işləndiyini, Türkiyə və Azərbaycan hərbi birliklərindən və çoxsaylı Azərbaycan könüllülərindən formalaşan Qafqaz İslam Ordusunun istiqlalımız üçün mübarizəsinin obyektiv mənzərəsini görmək olar. Bu kitabın tədqiqata cəlb olunması həm də ona görə vacibdir ki, xalqımıza qarşı erməni-bolşevik birləşmələrinin, Erməni Milli Şurasının törətdiyi 31 mart soyqırımını üç gün ərzində təfsilatı ilə göz önünə

Seyidağa Axundzadə

gətirir. Mirzə Fətəli Axundov adına Milli Kitabxananın fondunda saxlanılan "Mart hadisəsi 1918 və yaxud Nuru Paşanın Bakını işğalı" kitabının IV cildə olduğu güman edilir. Çünki kitabın I və III hissələri fondada olduğu halda, II hissəsi yoxdur. Qafqaz İslam Ordusu və könüllü Azərbaycan dəstələrinin Bakını işğaldan azad etməsi prosesi yarımçıq təsvir edildiyindən kitabın IV cildinin olması ehtimal olunur.

Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin, Erməni Milli Şurasının, "Daşnakstyun" Partiyasının 1918-ci ilin mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda yerli əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı təhkiyə üsulunda, faktları ardıcılıqla, saatbasaat qələmə alan, mümkün qədər siyasi münasibətlərdən kənar dayanaraq faciəni təfsilatı ilə oxucuya çatdırmağa çalışan Seyidağa Axundzadənin şəxsiyyəti də maraq doğurur.

Seyidağa Mir Hüseyn oğlu Axundzadə 1887-ci ildə Maştağada ruhani ailəsində dünyaya göz açıb. Atası Axund Mir Hüseyn 1852-ci ildə doğulub. İraqın Nəcəf şəhərində ali dini təhsil al-

dıqdan sonra Vətənə dönüb. O, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri ilə dostluq münasibətləri qurmuş açıqfikirli, mütərəqqi ziyalılarından biri olub. Tibbi, coğrafiyanı və tarix elmini də gözəl bilirmiş. Maştağada “Gövhər-Bikə” məscidini tikdirmiş və orada axundluq etmişdir. Yüksək elmi savadına görə, Maştağanın ətraf kəndlərinə, xüsusən Nardaran və Buzovnadakı məclislərə dəvət almış. Onun Azərbaycan tarixində böyük işlər görən mesanat Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilə dostluq etməsi barəsində də məlumatlar var. Axund Mir Hüseynin 6 övladı olmuşdur. Böyük övladı Seyidağa idi.

Çox təəssüf ki, Seyidağa Axundzadə barəsində əlimizdə kifayət qədər məlumatlar yoxdur. “Kaspi” mətbəəsində mürəttib kimi çalışan Seyidağa dövrün mətbuat orqanlarında məqalələrlə də çıxış etməsi barədə də məlumatlar var. S.Axundzadə “Kaspi” mətbəəsindən başqa “Orucov qardaşları” mətbəəsində, “Səda”, “Hümmət”, “Yeni fikir” qəzetlərində də çalışıb, Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bir müddət “Azər-nəşr”də linotinqi kimi fəaliyyətini davam etdirib.

Sovetləşmənin ilk aylarında siyasi repressiyalara başlayan bolşeviklər Bakı kəndlərində ruhanilərə qarşı da kütləvi həbslərə, qətlərə başladı və bu cəza tədbirləri Maştağaya da gəlib çatdı. Kəndin bir neçə din xadimini məscidlərin qabağında əhəlinin gözü qarşısında güllələyib, 80-ə yaxın insanı həbsxanaya saldılar. Maştağada aparılan kütləvi qətləri, din xadimlərinin gülləllənməsini Nəriman Nərimanova çatdıran Seyidağa Axundzadə qismən də olsa Maştağada represiyaların qarşısını ala bildi. Bəzi mülahizələrə görə, Seyidağa Axundzadə Nəriman Nərimanovla yaxın dost olmuş, bir müddət “Hümmət” partiyasında siyasi fəaliyyət göstərmişdir. Siyasi fəaliyyətlə məşğul olması, mətbəəçilik işinə yaxından bələdçiliyi görünür ona “Mart hadisələri 1918...” kitabını yazmağa sövq edib. Maarifçilik işi ilə məşğul olan S. Axundzadə həvəskar aktyor kimi tamaşalar-

da da müxtəlif rollar oynayıb. O dövürdə çap olunmuş “Zəhmət səhnəsi” jurnalında S.Axundzadənin aktyorluq fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar var.

S.Axundzadə çox erkən, 43 yaşında 1929-cu ildə dünyasını dəyişib.

Vaxtilə çalışdığı mətbəələrin 1918-ci ilin martın 31-də ermənilər tərəfindən yandırılaraq xarabazara çevrildiyini gözləri ilə görən S.Axundzadə yazır: “Bu gün seçənbə günü, mart ayının iyirmisi saat on birdən etibarən müharibə bir milli rəng almış idi. Ona binaən də saat bir radələri idi, ermənilər tərəfindən müsəlman məhəllələrinə hücum edilib Nikolayevski caddə də onlar tərəfindən işğal edildi və Cəmiyyəti Xeyriyyə binası da onların əlinə keçdi. Hətta şəhər idarəsi binasına qədər yürüş edib, idarəni də əllərinə aldılar və oraya mitralyoz və toplar yeridib İçərişəhəri xarabazara döndərmək istiyorlardı... Qoşun dərhal şəhər bağı cənubundan hücum edib mitralyozdan səri atəşlər açırlar. Bu halı görən Daşnak firqəsi dərhal məzkur küçədən geri çəkilməyi qəti qərara alıb Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına və “Açıq söz”, “Kaspi” mətbəə və idarələrinə od vururlar”. Ermənilərin Xəzər dənizindəki matroslara guya müsəlmanların xaçpərəstləri qətlə yetirdikləri barəsində yalan məlumat verməsini, əslində vəziyyətin tamam başqa olduğunu faktlarla qələmə alan S.Axundzadə 1918-ci ilin mart soyqırımına bəzi sovet tarixçiləri kimi “vətəndaş və sinfi müharibə” kimi yanaşmır, bolşeviklərin Daşnaksütun firqəsi ilə birgə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım törətdiyini, hadisənin milli qırğın miqyası aldığını açıqlayır.

Bakıda müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırım aktının üç gün davam etdiyi də əsərdə xronoloji şəkildə əksini tapıb. Köhnə təqvimlə martın 18-də (yəni martın 31-də) Nikolayevski (indiki “İstiqlaliyyət”) küçəsində başlanan erməni-bolşevik hücumu

Şamaxı küçəsinə, sonra isə müsəlman məhəllələrinə keçirilir, minlərlə dinc silahsız insan qətlə yetirilir. Bu qırğınları təşkil edənləri “igid daşnaklar” deyərək əsərinə ironiya ilə təqdim edən S.Axundzadə yazır: “Deməli, dilir (yəni igid) daşnak fırqəsi” əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib, insanlara yaraşmayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar”. Hamilə qadınların bətinlərini yarma kimi qeyri-insani, vəhşi üsullara əl atan erməni-bolşevik yaraqlıları törətdikləri bu faciəni əsl soyqırım kimi xarakterizə edən müəllif yazır: “Hamilə övrətlərin bətinində olan məsum səbəlləri (uşaqları) belə çıxarıb tufəng cüdələrinə taxmışlar və xırda bəlləri belə divarlara mıxlamışlar”.

Kitabda əksini tapan, tarixşünaslığımıza yeni məlum olan faktlardan biri 3 gün davam edən qırğınların Bakıda yaşayan rus və yəhudilərin erməni-bolşevik qoşunları komandanına, dənizdən İçəri şəhəri aramsız bombalayan matroslara verdikləri ultimatumdan sonra dayandırılmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, müsəlman qırğınının üçüncü günü, yəni sübh tezdən dənizdə olan hərbi vaporlardan və erməni məhlələrdən İçərişəhərə toplar atıldı, evlər, məscid minarələri dağıldı. Müsəlmanlarla yanaşı, rus və yəhudilərin də zərər çəkməsi onların ciddi etirazlarına səbəb oldu: “Bu halı görə İçərişəhərdə yaşayan xaçpərəst millət dərhal bir yerə toplaşdı, kəndi tərəflərindən bir nümayəndə liman uçaştokuna (yəni hərbi dəniz ordu komandanlığına - A.A.) göndərdilər ki, biz İçərişəhərdə sakin olan xaçpərəstlər təmam istirahətlik ilə yaşadığımız bir halda bizi bombardman etməz nə cəhətə olmalıdır”.

İçərişəhərin bombalanmasını dayandırmaq üçün danışıqlara gedən rus və yəhudi nümayəndələrinə Dəniz Hərbi Komandanlığı Daşnaksütun fırqəsinin onlara göndərdiyi məktubu göstərdi. Məktubda daşnaklar müsəlmanların qeyri-millətləri İçərişəhərdə qətlə yetirib, mallarını qarət etməsi barədə uydurmalar

yazmışdı. Dəniz-hərbi qüvvələri müsəlmanların kütləvi qırğınına cəlb etmək üçün ermənilərin böhtanlarını duyan yəhudi-rus nümayəndələri belə bir halın baş vermədiyini deyir. Əksinə, müsəlmanların onlara kömək olduğunu söyləyərək dinc sakinlərin qırğınının dayandırılmasını sət şəkildə tələb edirlər: “Biz axırıncı tələbimizi liman uçaştokuna təqdim edirik: “Əgər bu bombardman davam edərsə, biz də hazırlaşdıb yerli müsəlmanlarla birabir qiyam edəcəyiz”.

Bu qəti tələbnamədən sonra təhqiqat komissiyası yaradıldı. Daşnak fırqəsinin fitnəkarlığı aşkarlandı, yalanları ortaya çıxır. Ancaq artıq gec idi. Vertolyotlardan, Xəzərdəki hərbi gəmilərdən açılan top atəşləri, güllələr üç gündə 18 min müsəlmanın kütləvi qətlinə gətirib çıxardı. Erməni silahlıları milli təsisatları, qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıdıb yandırmaqla törətdikləri əməllərin sübutu olmamasına, bu qanlı faciənin tarixdə iz qalmamasına çalışdılar. Ancaq bu soyqırım Bakıda deyil, Şamaxıda, Qubada, Salyanda təkrarlandı və miqyası böyüdü.

***

Kitabın üçüncü hissəsi Qafqaz İslam Ordusunun Bakı ətrafında apardığı döyüşlər, menşevik və daşnakların bolşeviklərə qarşı siyasi mübarizəsindən, ingilis qoşunlarının Ənzəlindən Bakıya dəvət olunması və “Mərkəzi Xəzər” Diktaturası hakimiyyəti dövründən bəhs edir. Kitabın ikinci hissəsinin Qafqaz İslam Ordusunun formalaşması və Gəncədə başladığı mübarizənin Göyçayda, Kürdəmirdə, Ağsuda, Şamaxıda apardığı savaştan bəhs olunduğu bəri başdan bəlli olur. Çox təəssüf ki, kitabın bu bölümünün əldə olunmaması sadəcə fərziyyələr yürütməyə imkan verir. 1918-ci ilin iyul ayının 26-da Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı komunası cəbhədəki uğursuzluğa görə menşevik və daşnakların təzyiqlə ilə hakimiyyətdən məcburi əl

çəkməli oldu. Hakimiyyətə 1918-ci ilin avqustun 1-də mənşevik-daşnaklar və matroslardan təşkil olunan müvəqqəti “Mər-kəzi Xəzər” diktaturası gəldi. Daşnakların təzyiqi ilə ingilis qoşunları Ənzəlidən Bakıya çağrıldı. Bu artıq elə bir dövr idi ki, artıq Qafqaz İslam Ordusu Bakı ətrafında döyüş mövqelərində yerləşib, Bakının azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı. Bakının qan tökülmədən azad olunması üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa “Gəncədə yaşayan ermənilərə təklif olunduğu kibi” Bakı ermənilərinə də rus dilində müraciət göndərdi. S.Axundzadənin qeyd etdiyi bu fakt digər mənbələrdə də öz təsdiqini tapır. Bu müraciətdə Qafqaz müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə apardığını müraciətində bildirən Nuru Paşa yazırdı: “Bakıda yaşayan erməni əhalisinə kəndi tərəfindən elan edirəm ki, nahaq axıdılan qanlara bais olmayıb, Bakı şəhərini təslim edib sülhcəyanə bir surətdə bizimlə müsamilədə bulunurlarsa, ümumerməni milləti böyük səadət qazanarlar”.

İngilislərin böyük hərbi texnika və canlı qüvvə ilə Bakıya gəlib Qafqaz İslam Ordusunu və Bakı uğrunda könüllü birliklər yaradıb mübarizə aparən Azərbaycan türklərini ağır məğlubiyyətə düşür edəcəklərini düşünən daşnaklar “qan tökülmədən məsələnin həlli” təklifini öz mətbu orqanlarında məsxərəyə qoyurdular. Daşnakların Azərbaycan milli hakimiyyətinin və Qafqaz İslam Ordusunun sülh təklifini “acizlik” kimi qələmə verməsi də müəllifin diqqətindən yayınmayıb. S.Axundzadə 1918-ci ilin avqustun əvvəlindən başlayan proseslərin axarını bu cür təsvir edir: “... mənşeviklər başlarlar Bakı şəhərində olan bir neçə bolşevik nümayəndələrindən həbs edib Bakıdan Krasnovodskaya sürgün etməyə. Bir neçə günə bolşevik nüfuzun Bakı şəhərindən qət etdilər”.

31 martdan aprelin 2-dək müsəlmanların kütləvi qətlini tam həyata keçirə bilmədiklərini düşünən daşnaklar bu istəklərini

ingilislərin hərbi yardımını ilə başa çatdıracaqlarını planlaşdırırlar. Bu barədə müəllif yazır: “... İngilislər şəhərə varid olmadan bir neçə gün əqdəm “igid daşnaklar” müsəlmanları qətliam edilmələri xüsusunda çox danışıqlar açarlar. Hərçənd rus və başqa millətlər razı olmazlarsa, ama kirvələr gizli surətdə həmin fikri icra etməyə hazırlıq yaparlar”.

S.Axundzadə ingilislərin “politikan” olduğundan Bakının əsil sahibləri müsəlmanların incidilməməsi üçün fəaliyyət göstərdiyini də qeyd edir: “Daha kirvələr bir iş bacara bilməyib məzkur məsləyi ləğv edirlər”. 1918-ci ilin avqust ayının 5-dən sonra bir ay yarım Bakının Bibiheybət səmtindən başlamış Abşeron burnunadək Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən mühasirəyə alındığını yazan müəllif bu mühasirənin dəqiq təfsilatını verir.

İyul ayının 30-da “vəqə olan hücumda türk-Azərbaycan” ordusunun öz qərargahını Qobu və Güzdəyə köçürdüğü faktı da digər mənbələrdə də təsdiqini tapır. Şəhər ətrafında döyüşlər zamanı “igid daşnakların” müsəlmanlara qarşı qətliamlarının davam etdiyini qeyd edən S.Axundzadə yazır: “Bu gündən etibarən yerli əhalinin kəndlər və bağlar ilə əlaqələri qət edilir. Səbəbi isə yollarda “igid daşnakların” dinc əhalini qət etmələri olmuşdur”.

Avqustun ilk günlərində Saray kəndindən keçərək Maştağaya Qafqaz İslam Ordusunun yüz nəfər süvari və iki plemiyotdan ibarət alayın gəldiyi və Maştağada hərbi inqilab komitəsinin təsis olunması barəsində kitabda əksini tapan məlumatın faktoloji əhəmiyyəti var. Belə ki, bu hərbi komitədə 12 nəfərdən ibarət kənd mötəbərinin bir araya gəlməsi və ingilis-daşnak birləşmələrinə qarşı əhalini səfərbər etmələri və Bakının azadlığı uğrunda Bakı kəndlərinin oynadıqları rol tarixi həqiqətlərin bərpası üçün əhəmiyyətlidir.

İngilis-daşnak birləşmələrinin hücumlarına qarşı yerli əhalinin 5 gün müqavimət göstərdiyi də önəmli faktlardan biridir:

“... Beş gün müharibə davam edər və nəhayət, yerli əhalinin fişənglərinin qurtardığını düşünən daşnaklar meydan müharibəyi vüsətləndirib (Balaxanı-Ramana) üzərinə qoşun çıxarırlar. Qoşun hücumu başladığıda dalınca üç dügməli toplar ilə aramsız atəş açarlar. Qabaqca süvari, ardınca piyada dəstələri hücumu başlarlar”.

İngilis-daşnak birləşmələrinə qarşı meydan savaşını davam etdirən yerli əhalidən təşkil olunan könüllülərin qeyri-bərabər müharibədə göstərdikləri şücaəti təsvir edən S.Axundzadə yazır: “Ömürlərində müharibə görməyən əhali ciddi və dilbaranə bir surətdə bağların kənarında səngərlər tərtib verib axır nəfəslərinə qədər səngərdən çıxmadıqlarını qət edirlər. Bu vaxt avqust ayının 5-i olub səbh saat 11 radələri idi”.

Bakı kəndləri gənclərinin əliyalın səngərlərə hücum etdiklərini diqqətdən qaçırmayan müəllif yaşlı insanların da bu savaşda övladları ilə birgə mübarizə apardıqlarını təsvir edir: “... Cavanlar yek digərini boş əllər ilə belə səngərlərə yürüş idilər. İxtiyarlar isə onlara yemək və ləvazimat daşıyırdılar”.

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də işğaldan azad olunması Qafqaz İslam Ordusunun döyüş əməliyyatları ilə yanaşı əhalinin də fəallıq göstərdiyinin nəticəsində əldə olunduğu S.Axundzadənin qələmə aldığı faktlarla təsdiqini tapır. Bakı kəndlərinin minlərlə əli silah tutanları, könüllü hərbi birlikləri xüsusən gənclərinin döyüşlərdə mətanətlə Azərbaycanın bütövlüyü, istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparmaları xüsusi tədqiqat mövzudur.

Kitabdakı faktlardan bəlli olur ki, 1918-ci ilin avqustun 5-dək yalnız yüz nəfər süvari ələyimin və iki topun hesabına deyil, yerli əhalinin silaha sarılması ilə ingilis-daşnak birləşmələrinin hücumları dəf edilib. Bir neçə gündən sonra isə səngərləri buraxmayan əhali müjdəli xəbər alır: “Nuru Paşanın komandanlığı ilə Azərbaycan-türk ordusu bir saatdan sonra Maştağaya ye-

tişəcək”. Ermənilər tərəfindən kütləvi qətləmlər olunaqlarını göz önünə gətirən əhalinin bu xəbəri necə qarşıladığını müəllif bu cür təsvir edir: “Övrət, uşaq əllərində qablarda su ilə dolu bu vaxta qədər İslam Ordusunun nə rəngdə olduğunu belə görməyən əhali fəvqəladə bir aramsızlıq ilə gözləyirdilər”.

Müəllifin verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, avqustun 5-dən sonra Qafqaz İslam Ordusunun “pişdarlarından ibarət olan bir neçə nümayəndə Maştağaya gəlir və bu, əhali arasında ruh yüksəkliyi yaradır”. Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti ilə bağlı tarixi araşdırmalarda Maştağa qarnizonunun yaradılması və onların Bakının işğaldan azad olunması üçün göstərdikləri fədakarlıq barəsində kifayət qədər bilgilər var. S.Axundzadə qarnizonun formalaşması ilə bağlı tarixşünaslığımıza öz dəyərli faktlarını da əlavə edir. Maştağa qayməqamı Məhəmməd Tofiq bəy şəhərin şərq-şimal-cənub tərəflərdən düşməyə ağır zərbə endirmək üçün yerli əhali arasında iyirmibeş-qırx yaşlıları səfərbərliyə alır və könüllü hərbi birliklər təşkil edir. Müəllif yerli əhalinin fədakarlığını yüksək qiymətləndirərək yazır: “Yerli əhali ordu qərargahından alınan ləvazimat hərbiyələrin öhdələrinə alıb qəhrəman minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin komandasında üç mindən ibarət bir könüllü ordu düzəlir”.

Azərbaycan xanımlarının döyüşlərdə öz həyat yoldaşı və oğulları ilə birgə mübarizə aparmalarını da qələmə alan S.Axundzadə yazır: “... İslam qadınları kibi kəndi övladları üçün yemək azuqəsi gətirmək üçün hazırlaşır idilər”.

1918-ci ilin sentyabrın 15-də İslam dünyasının müqəddəs Qurban bayramında Bakının azad olunmasını hərbi əməliyyatların təsviri baxımından müəllif tarixçilərimizə dəqiq bilgilər verir. Bakının qurtuluşuna Qurban bayramından beş gün əvvəl başladığını, döyüş əmrinin iki istiqamətdə - Suraxanı, Ramanı, həmçinin Zabrat və Məhəmmədi cinahlarında aparıldığı bəlli olur. Bakı kəndlərinin mədən dairələrində, yəni neft buruqları

Seydağa Axunzadə “Mart hadisəsi 1918-ci il...”

Müqəddimə

İşbu kitabçanı nəşr etməkdən məqsəd 18 mart 1918-ci il səneyi miladidə Avropa müharibəsi nəticələrindən olaraq Bakı şəhərinin uğradığı fəlakət və müqəddəratının nə kibi bir “vətəndaş müharibəsi” olduğun təsvir edib gələcəkdə tarix səhifələrində Bakı şəhərinin də Avropa müharibəsində nə nəhv ilə iştirak etməsini göstərməkdir.

Başqa məmləkət və şəhərlərdə Avropa müharibəsi növbə-növ rənglər aldısı da, lakin heç bir yerdə milli rəng almamışdır.

Qafqaz islamlarının sadəqəlbliyi nəticələrindən olaraq hər bir neçə sənə zərfində bir fəlakət və bir bədbəxtliyə giriftar olduğu kibi bu sənə də Bakı şəhərində xain qoşunların uydurmalarına aldanıb tarixi bir fəlakətə düçar oldular.

Bakı müsəlmanları yüzünə xain daşnak fırqəsi tərəfindən açılan həmin pərdə nəhayət vəhşiyənə bir surətdə icra edildiyi həmin tarixdə həqiqət üzrə göstərilib və ya da bir mədində Bakı islamlarına görülən həqarət və zülmərə xainə çıxan qəhrəman Nuru Paşa ordusunun Bakı şəhərini işğal etməsi bir vəsilə

... qəbilindən olub bilimiun Qafqaz və bilalxüsus Bakı islamlarına xain Daşnak fırqələrinə məruz olmadan təxlis etməsinin həmin tarixdə göstərilmişdir.

I hissə

Mart ayının 18-ci günü Bakı şəhərində mütəfərrib (müxtəlif) fırqələr tərəfindən şəhər idarə olunduğu bir halda müsəlmanlar tərəfindən tərtib verilmiş milli ordunun (dikaya diviziya) Lən-

kərana sövq edildiyi zaman rus milli fırqəsi tərəfindən tərki-silah edilməsi əsədildi. Həmin şeyiə əhali miyanında kəsbü-xamət etməkdə idi. Böylə ki, həmin məsələnin siyasi dairələrdə belə ciddi surətdə danışıldığı yerli qəzetlərdə oxunur idi. Nəhayət, yekşənbə günü 18 mart yetişdi, bu gün Bakı əhalisi miyanında bir əlahiddə halət və həyəcan müşahidə olunur idi. Saət 9 radələri idi.

Ümummüsəlmanları dükan-bazarı qapayıb Nikolayevski (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) caddədə vaqei Cəmiyyəti Xeyriyyə (indiki Əlyazmalar İnstitutunun binası) toplaşırıdu. Küçələr dolusu axışan əhali miyanında “Bu gün gərək bizim əsgərlərin silahı qaytarıla” sədələri əsədilməkdə idi. Nəhayət, saat on birdə Cəmiyyəti Xeyriyyə salonu Bakı şəhərinin qaraguruh sinifləri ilə dolub gurultulu sədələr əsədilirdi. Məsələ: “Bu saət gər rus milli fırqəsi bizim qoşunların silahını təhvil verib özləri də buradan getsin”.

Bu cür nagüvərə (çətin) və gələcəkdə pis nəticələrə bais olan daşnakların qabağı “Müsavat” və başqa fırqələr nümayəndələri tərəfindən alınır desə də, salonu əhatə edən gurultuların müqabilində heç bir fayda vermiyordu.

Nəhayət, Bakı əhalisindən kürsü xitabətə çıxıb qaraguruhu qızısqıran bəzi mücahidənə ahəng ilə niqlər söylədigindən sonra böylə bir qətnamə oxudu:

- Bu saət özüm ilə bərabər kəndi fırqəmiz tərəfindən neçə nəfər nümayəndə götürüb bolşevik adı ilə təsis olunan hökumət idarəsinə bir tələbnamə təqdim edəriz və həmin tələbnaməni bu gün saət 6-yə qədər həll olduğun tələb edəriz. Əks surətdə biz öz tərəfimizdən hər bə elan edəriz.

İştə tələbnamənin məzmunu:

1) Biz Bakı şəhərində yaşayan ümumislam əhalisi bu gün saət 6-yə qədər bizim milli qoşunların alınan silahlarını göndərdiyimiz nümayəndələrə təhvil verməyinizi tələb edəriz.

2) Bu gündən sonra biz islam əhalisini öz başımıza buraxıb bizim siyasi işlərimizə heç bir vəchlə qarışmamanıza imza edirsiniz.

Həmin yersiz tələbnamənin bu günlük təxirə salınmasına Bakı ziyalıları tərəfindən və başqa fırqələr nümayəndələri tərəfindən göstərilən sübutlu maneələrə qulaq verməyib on nəfərdən ibarət bir heyət intixab edib təcili surətdə məzkur tələbnamənin lazım birinə yerinə yetirilməsi müntəxib heyətə təklif edildi. İntixab edilən ziyalılardan hankisi məzkur təklifi rədd edərsə, xal divanına verilməsi ilə təhdid edildi.

Nəhayət, saat 3 radələrində qaraguruh tərəfindən məcburi surətdə intixab edilən heyəti öhdələrinə ağır vəzifəyi ifa etməyinə azim oldular.

Fövqəzəkər tələbnaməyi təqdim etdikdə mərkəzi hökumət nümayəndələri tərəfindən cavab vermək sizin mövqə müzakirəyə qoyulmasın təht qərara alırlar.

Heyət isə təcili surətdə cavab vermələrini tələb etdikdə: "Biz bu məsələ barəsində xüsusi iclas yapıb və əsəylə həll olunmasına söz verməyimiz ilə bərabər yerli əhalini sakit etmək biz sizə əxz etdiyimiz silah sandıqlarının açarlarını verə bilərik" cavabını alırlar.

Bu vaxt saat beş olar idi.

Saat 3 radələrində heyət getdikdən sonra Bakı müsəlmanları həyəcanlı bir surətdə evlərinə gedib saat 6-da hər məhəllə öz məscidi dairəsinə toplaşib müntəzir cavab almaların təht qərarı aldılar.

Deməli, saat dörd ilə beş araları Bakı şəhərinin bir yas, guya, qəzaya düçar olduğun aşkarə müəyyən etmək mümkün ola bilərdi. Qəti surətdə bu gün bədbəxtlik, daha doğrusu, bir milli fəlakət baş göstərdiyi qət edilirdi.

Saat beş ilə altı miyanında Şamaxı caddəsi tərəflərində bir neçə atəş səsləri eşidildi. Həmin atəşlər gələcək müqəddəratın

başlandığını elan etdi və həmin atəşə də səbəb müsəlmanlar Cəmiyyəti Xeyriyyə binasında iclas yaptığı zaman xain müfəttislər (fitnəkarlar) tərəfindən yapılan hazırlıqlar icrasına şüru edilməsi əlaməti idi. Bəylə ki, şəhərin bəzi mühüm nöqtələrinə gizli surətdə silah və pulemyotlar nəql edilib, şəhər şərq-şimal tərəfindən əhatə edildikdən sonra Şamaxı caddəsi ilə gedən bir nəfər müsəlmanın silahı fitnəçilik ilə alınmasından naşı olmuşdu.

Bu halda mütəfərriq (müxtəlif) caddələrdən atəş sədələri arasına eşidilirdi. Nikolayevski caddədə vəqei Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına toplaşan müsəlmanlar təcili surətdə qaçmağa başladılar. Şamaxı caddəsində başlanan atəş on beş dəqiqəlik bir zamanda Nikolayevski caddəyə sirayət etdi.

Nəhayət, saat 6-da tufəng sədələrinin çoxalması və arabir əl qumbaraları sədələri də eşidilirdi. Mosuq mənbələrdən alınan məlumata görə, bolşeviklər ilə Müsavat fırqəsinin müharibəsi olduğun söyləyirdilər.

Mart ayının 19-cu gecəsi (düşənbə gecəsi) ancaq sabaha qədər tufəng sədələri ilə keçdisə də, lakin gecə 11 və 12 radələrində bir neçə gurultulu bomba sədələri də eşidildi.

Nəhayət düşənbə günü oldu, saat 7-də şiddətli atışmalar şəhərin aşağı hissələrindən başlandı və bir az tufəng atışının qızışmasından sonra "Mitralyoz" atışmaları da başlandı. "Mitralyoz" atışmaları gəldikdə sədələrindən düşmənlərin hücumu keçdiyi məlum olunurdu. Bu halda İçərişəhər hissələrində böylə şayiələr eşidilirdi ki, guya müsəlmanlar ilə birləşib bolşevikləri tərək edəcəklərdir. Bu nəhv şayiələr və get-gedə çoxaldıqca atışmalar da şiddət kəsb eləyirdi. Beləliklə, saat 10 radələri idi ki, bolşeviklər tərəfindən səfərbərlik elanı paylandığını söylədilər. Əldə edilən nüsxələrdən biri bu məzmununda idi:

İştə elan: Nömrə 1.

Yekşənbə günü, mart ayının on səkkizindən etibarən ... naşı

Bakıda sakin hamı xaçpərəst əlinə silah almağa dəvət edilir. Fövqəlzəkər səfərbərlikdən boyun qaçıran vətəndaşlar hərbi inqilab məhkəməsinin şiddətli cəzalarına məhkum ediləcəkdir.

İmza. Bakı Hərb İnqilab Komitəsi.

Bu elanı oxuyan müsəlman əhalisi işlərin bu növ bir mövqə aldığı görüb də və kəndilərinin keçən gün Cəmiyyəti Xeyriyyə salonunda gurultulu nitqlərinin ancaq əfsanə bir söz olduğunu başa düşüb, lakin işin işdən keçdiyini bir-birinə söyləyirdilər.

Saət iki radələr idi. Atışma nəhayət, şiddət ilə artıyordu. Bu halda ikinci bir şeyə dövr etməyə başladı. Şaiyə isə bundan ibarət idi: "Ermənilər söz vermişlər ki, bizim təcili iclasımız vardır və həman iclasda bizim həmin müharibədə müsəlmanlara kömək etməmiş qət ediləcəkdir. Bir saətdən sonra müsəlmanlara ermənilər tərəfindən dəvə ləvazimatı veriləcəkdir".

Bu şaiyəni eşidən səfildən əhali dərün qəlbədən inanıb bir-birinə gözyaşlıqlığı verməyə başladılar.

Fövqəlzikr şaiyədən iki saət sonra ermənilərin müsəlman bazar-dükənlərin qarət etmələri şaiyəsi sürət ilə danışılmağa başlandı. Nəhayət, erməni millətinin dədə-babadan tapşırılma xəyanətləri ortaya atıldı. Deməli, ürəyi düz müsəlmanları bu tərəfdən xətir, o biri tərəfdən bolşevik hökumətinə xainənə bir surətdə qoşulub Şura hökumətinə yaraşmayan bir namussuzluq icrasına iqdam ediyorlar.

Bu halda düşənbə günü, saət altı radələri idi. Yavaş-yavaş mitralyoz və bomba sədələrinin şiddətlənməsi hücum əlamətlərinin bildirir idi. Bu halda erməni kəndi tərəfindən müsəlman məhəlləsi tərəflərinə bir neçə top atıldı. Yüz illərdən bəri müharibə görməyən və top-tüfəng sədəsi eşitməyən Bakı müsəlmanları bu dəqiqədən özlərinin təhlükəli bir mövqə aldıklarını qət etdilər. Yarım saət bundan əqdəm diliranə (cəsuranə) bir surətdə müharibə edən müsəlman cavanları bir neçə top sədə-

sını eşitdikdə bir növ özlərin itirib kəndi xanələri tərəfə üz çevirdilər.

Bu halda hava qaranlıqlaşdı atışmanın sədələri uzaqlaşdı və ağırlaşırdı. Bu gecə Bakı şəhəri zülmət içində qalıb ara-sıra atəşlər ilə sübh oldu.

Bu gün seçənbə günü, mart ayının 20-si idi. Sübh saət altı radələri idi. Atışmanın şiddəti bu gün Bakı şəhəri bir qan dəryasına döndüğün bildirir idi. Bu gün Bakı şəhərinin müsəlman məhəllələrindən ah-nalə sədələrinin ucalması başlanırdı. Saət səkkiz idi. Erməni kəndi tərəfindən dəfəat ilə (dəfəatlərlə) bir neçə top atıldı. Bu halda dəniz içində duran hərbi vaporlarından da İçərişəhər və Tazəpır üstlərinə bir neçə toplar atıldı. İçərişəhərdə vaqə-i xan evləri və məscid minarəsi ilə bərabər bir neçə evlər də zərərdidə oldular.

Bu halı gören İçərişəhərdə yaşayan xaçpərəst milləti dərhal bir yerə toplaşdı kəndi tərəflərindən bir nümayəndə liman iças-

tokuna göndərdilər ki, biz İçərişəhərdə sakin olan xaçpərəstlər təməm istirahətlik ilə yaşadığımız bir halda bizi bombardman etmənis nə cəhətə olmalıdır.

Liman uçaştoku isə bir saət qabaq aldığı dokladı (məlumat) onlara oxuyur.

İştə məlumat:

Biz (Daşnaksakin) firqəsi xüsusi adamlar vasitəsilə aldığımız rəsmi məlumatı binaən yazıb Hərbi İnqilab Komitəsinə elan edirik ki, İçərişəhərdə yaşayan təməm xaçpərəst əhalisini yerli müsəlmanlar qətlam etdikdən sonra malların qarət etmişlər.

Lazımı sərəncamda bulunmanız arzu olunur.

İmza: Bakı Daşnaksakan İcra dəstəsi.

Sonradan liman uçaştoku həmin məlumatı sərəncam olaraq Hərbi İnqilab Komitəsi əmnasiylə bir əmrnamə oxuyur. Əmrnamə isə İçərişəhəri bombardman etmədən ibarət idi.

Böylə bir böhtan və iftira şaiyəni eşidən rus və yəhudi nümayəndələri hər bir tərəfdən: Bu cür yalan və iftiralara qulaq verib rahat yaşayan bir əhalini narahat etmək ağılsız və tədbirsizlik olmayıb da nə ola bilməz deyib biz xaçpərəst milləti bu gün iki gündür yerli müsəlmanlar tərəfindən hər bir ehtiyacımızın verilməyi ilə birabir bizi qorxarsınız deyə bayıra çıxmağa qoymayıb uşaqlarına belə su və başqa şeylərimizi hazır etməyə çalırlar.

Biz axırıncı qəti tələbimizi liman uçaştokuna təqdim edirik: Əgər bu bombardman davam edərsə biz də hazırlaşib yerli müsəlmanlar ilə birabir qiyam edəcəyiz.

Liman uçaştoku xaçpərəst nümayəndələrindən böylə bəyanatı eşitdikdə inanmayıb təhqiqat yapmayı qərar verirlər. Dərhal Hazronun iştirakı ilə bir təhqiqat komissiyası tərtib verib şəhərin içinə çıxırlar. Təhqiqat yarıqda ermənilərin birinci olaraq fitnəçilikləri meydana çıxır.

Bu halı gören təhqiqat komissiyası erməni daşnak firqəsinə

lənətxan (lənət oxuyan) olub lazımı tədabirdə olmaların vəd edirlər.

Bu gün seçənbe günü, mart ayının iyirmisi saət on birdən etibarən müharibə bir milli rəng almış idi. Ona binaən də saət bir radələri idi, ermənilər tərəfindən müsəlman məhəllələrinə hücum edilib Nikolayevski caddədə onlar tərəfindən işğal edildi və Cəmiyyəti Xeyriyyə binası onların əllərinə keçdi. Hətta şəhər idarəsi binasına qədər yürüş edib idarəni də əllərinə aldılar və oraya mitralyoz və toplar yeridib İçəri şəhəri xarabazara döndərmək istiyordular.

Bu halı gören xaçpərəst əhalisi dərhal liman uçaştokuna toplaşib ciddi surətdə tədabirdə bulunmaların tələb edirlər. İdarə isə dərhal bir əmirnamə yazıb Dəniz ordusu komandanlığına irsal edir (göndərir). Komandan isə əhvalatdan mətlə olub bir fəvca (dəstə) qoşunun onları Nikolayevski küçədən qovub çıxmalarına əmr edir.

Qoşun dərhal şəhər bağı cənubundan hücum edib mitralyozdan səri atəşlər açırlar. Bu halı gören Daşnak firqəsi dərhal məzkur küçədən geri çəkilməyi təhti qərara alıb Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına (İsmailiyyəyə) və "Açıq söz", "Kaspi" mətbəə və idarələrinə od vururlar.

Həmin əsnada Vodavoznu küçədə vaqə-i bir erməni evindən müsəlman küçələrinə yağdırılan mitralyoz və tufəng atəşlərinə intəha vermək üçün müsəlman tərəfindən həman evə od vuruldu və bir də Cəmiyyəti Xeyriyyə ilə rubəru (üz-üzə) olan erməni Krasilnikov bəradərlərinin (qardaşlarının) evi elektrik xəttinin qırılmağından taşı od alıb bir qədər hissəsi yandı. Bu vəqt saət beş radələri idi. Bakı şəhərini mütəfərriq yerlərdən əhatə edən tüstü buludları şəhərin nə kibi bir təhlükədə olduğunu təyin etmək qeir mümkün idi. Bu gün şəhərin vəğzal hissəsində yaşayan müsəlman əhalisi "igid və mərdanə daşnak firqəsi" tərəfindən evbəev edilib sakinləri isə qətl edilirdi.

Bu gün məzkur hissənin müsəlmanları bir tarixi günü keçirmişlər. Deməli, “dilir (igid) daşnak fırqəsi” əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib insanlara yaraşmayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar.

Hamilə övrətlərin bətnində olan məsum səbələri (uşaqları) belə çıxarıb tufəng cüdalalarına taxmışlar və xırda balaları divarlara belə mıxlamışlar. Pajarnı komanda tərəfindən vəqə bir məscidin divarlarında neçə uşağın mıxlandıklarını bərişiqdan sonra görmüşlər və o tərəfdə yaşayan müsəlmanların həyatına birdəfəlik qələm çəkmişlər.

Böylə bir zülm və həyasızlığı icra edən “Daşnak igidləri” mart ayının 21-də avtomobillərə minib müsəlman məhlələrinə gələndə əllərində on beş yaylıq ilə ağlayırdılar ki, vallah, billah biz heç bir vəqt razı deyildik ki, biz ilə qardaş olan müsəlman əhalisinin ayağına bir tikan belə batsun.

Allah şeytana lənətlər eləsin. Bizi də, sizi də yoldan çıxarıb iki qardaşın arasına ziddilik saldı.

Bu əhvalları və davanın siyasi olmayıb milli bir müharibə olduğu görün Şura hökuməti mart ayının 21-də, müharibənin dayandırılmasına binəgüzarlıqlar gördü və həman binəgüzarlığı görün Şura hökuməti dərhal küçələrdə gəzən və səngərlərdə yatan erməni qoşunlarını çağıraraq əvəzinə rus qoşunları təyin etdi.

III hissə

İskələ uçastokuna (limanda yük boşaldılan yer) təhvil vermələrin tələb etdilər. Həmin tələbnaməyə Petrov rədd cavab verib özünün Hacitərxana getməsinə mənsəviklər tərəfindən münaniət (manəə olmaq) olursa, müharibə açmasını söyləyir.

Rədd cavabı alan İskələ uçastoku dərhal Petrov idarəsində olan paraxodların dərdsəq (əldə) edilməsini əmr edir. Bu halı görün Petrov bir neçə paraxod ilə qaçıb yerdə qalan paraxodlar-

da olan ləvazimatı hərbiyyələri dəryayə buraxar.

Həmin günlərdə qəhrəman Nuri Paşanın imzası ilə Qafqasiya məmləkətində yaşayan hamı erməni milləti naminə yazdığı bir sülhcuyanə (sülhpərvərlik) şərait Gəncədə yaşayan ermənilərə təklif olunduğu kibi Bakı ermənilərinə də rus dilində göndərildi.

İştə şərtnamənin məzmunu:

Qafqaz islamı hüququnu müdafiə etmək sifətilə bilumun (hamıya) Qafqaz və bilxüsus Bakıda yaşayan erməni əhalisinə kəndi tərəfindən elan edirəm ki, nahaq axıdılan qanlara bəis olmayıb, Bakı şəhərini təslim edib sülhcuyanə bir surətdə bizimlə müamələdə (müzakirədə) bulunurlarsa, ümumerməni millətinə böyük bir səadət qazanarlar. Qafqaz məmləkətində tam bir istiqlalyyətlə yaşamalarına söz verməgim ilə bərabər onların hər bir hüquqlarının müdafiəsini kəndi öhdəmə alıram.

Fövqəlzəkir (yuxarıda adıçəkilən) şərtnaməni bir neçə dəfə deqil, bir neçə dəfə həmin məzmununda təkliflər göndərilmişdi. Lakin “İgit daşnaklar” bu cür təklifləri məxsərə ilə qəzetlərdə belə dərc edib türklərin onlara yalvardığını fufərayı kasibəyə göstəryorlar.

Petrov tərəfindən arxayın olan mənsəviklər başlarlar Bakı şəhərində olan bir neçə bolşevik nümayəndələrindən həbs edib Bakıdan Krasnovodskiyə sürgün etməyə. Bir neçə günə bolşevik nüfuzun Bakı şəhərindən qət etdilər. Sonradan təcili iclaslar yapıb bilə təxir ingilislərin Bakıya çağırılmasını təhti qərara alırlar.

Nəhayət, Bakıdan paraxodlar göndərib ingilisləri Bakıya varid ediyorlar. Və Bakı şəhərinin müdafiəsini onlara həvalə edirlər.

Həmin günlər Bakı şəhərində yaşayan yerli əhali nəhayət dərəcədə aclıq və qəhətlik ilə keçinir idilər. Və bundan əlavə ingilislər şəhərə varid olmadan bir neçə gün əqdəm “igid daş-

naklar” müsəlmanların qətliam edilmələri xüsusunda çox danışıqlar açarlar. Hərçənd rus və başqa millətlər razı olmazlarsa ama kirəvələr gizli surətdə həmin fikri icra etməyə hazırlıq yaparlar.

Nədənsə, iş bir qədər təxirə salınar, nəhayət, ingilislər gəlib şəhəri öz ixtiyarlarına alarlar. Daha kirvələr bir iş bacara bilməyib məzkur məsləyi ləğv edirlər.

İngilislər şəhərə varid olduqda kəndilərinin durbən (uzaqqövrən) və politikan olduqlarından naşi şəhərin müsəlman hissələrinə əhəmiyyət verib onların təmin məişət və qəhətləklərinə ciddi cərələr arayır idilər. Misal: müsəlman məhlələrində mü-tədidd (çox) işə məntəqələri tərtib verib gündə bir və ya iki dəfə yeməklər verirdilər.

Bu hal ilə bir ay yarım Bakı şəhəri Bibiheybət səmtindən başlamış Abşeron burnuna qədər mühasirə edilmiş idi. Və mühasirənin təfsilatı ilə həmin qərar üzrə olmuşdur:

İyul ayının otuzunda vəqə olan hücumda türk-Azərbaycan ordusu kəndi qərargahını (Qobu) və (Güzdək) deyilən mövqeyə sövq edər. Oradan isə deməli Bakı şəhəri qərb tərəfdən əhatə edilər.

Sonradan orada istehkamat yapıb, təmin olunan ordu yavaş-yavaş başlar şimal tərəfə hərəkət etməyə və məzkur tərəfdə vəqə (Nasoslu) və (Eşmə) düzlərin tutub başlar içəri daxil olma-gə, içəri daxil olduqda birinci Saray və Noxanlı qəriyələrin əhatə edər.

Oradan isə başlar şəhərin bir neçə istehkam mənziləsində olan (Xırdalan) təbiyələrini bombardman etməyə bu isə düşmənlərin şimal tərəfə keçdiyini bildirər.

Qafqaz məntəqələrinə bələd olmayan ingilislər nəticə ilə atılan toplara davam gətirə bilməyib (Xırdalan) təbiyələrini düşmə-nə verib kəndiləri şəhərin dörd verstliyində vəqə Biləcəri qayalarına çəkilir.

Bu halda Qərb tərəfdəki düşmən istehkamatından atılan bir neçə top mərmisi şəhərin binalarını rəxnidar (dəlik-deşik) edər. Düşmənin şimal tərəfə sirayət etdiyini düşünən ingilis komandanlığı dərhal (Balaxanı-Sabunçu-Binəqədi) mədənləri tərəflərə qoşun sövq edib oralarda istehkamat yapıb hərbi əməliyyatının icrasına əmr edər. Bu gündən etibarən yerli əhalinin kəndlər və bağlar ilə əlaqələri qət edilir. Səbəbi isə yollarda “igid daşnakların” dinc əhalini qətl etmələri olmuşdur.

Həmin əhvalatdan iki gün sonra Saray qəriyəsindən keçmək üzrə (Maştağa) qəzasına yüz nəfər süvari və iki pulemyotdan ibarət bir Dağıstan alayı varid olur. Varid olduqda qəzanı idarə edən şura hökuməti ləğv edilib yerinə on iki nəfər kənd mötəbərindən ibarət bir hərbi komitə intixab edər və komitənin vəzifəsi də qərargahdan alınan əmrləri icra etməli olduğunu söylər.

Dağıstan alayının virudundan iki gün sonra alay məmuru mərkəzi qərargahdan (Abşeron) və (Qalakəyə) mayaqalarının söndürülmək əmrini alır, əmri alınca hərbi komitəyə məzkur əmrin icrası xüsusunda binəgüzarlıq yazar, hərbi komitə isə əmri alınca əməl edər.

Düşmənin tamam Abşeron cəzirəsini əhatə etməsini düşünən daşnak və ingilis komandası (Suraxanı, Ramana və Balaxanı) tərəflərindən nümayiş göstərməyə başlayıb eyni halda (Höv-san) kənarından başlamış cənub-şimal sahələrin (Novxanı) sahilinə qədər bombardman etməyə başlar. Bombardman isə heç bir nəticə verməyib ancaq yerli əhalinin təşviş və həyəcə-ninə bais olar.

Nəhayət, şəhərin qərb müharibəsi hər iki tərəfdən saxlanılıb birdən-birə şərq meydan müharibəsi açılar. İngilis komandanlığı tərəfindən təyyarələr vasitəsilə nəticəsiz kəşfiyyat yapılar. Bir neçə hücum isə Maştağa qəzasının şərq-şimalından (Balaxanı-Zabrat) tərəflərindən icra olunur. Hücum isə yüz nəfər sü-

vari Dağıstan alayı və yerli əhalidən ibarət birbaşaşozuq dəstəsi tərəfindən müdafiə olunur.

Ciddi müdafiəni gören daşnaklar qəzanın şərq-cənub tərəflərindən ikinci bir hücum yaparlar.

İkinci hücum isə yerli əhali tərəfindən saxlanılıb fədakarənə bir surətdə müqabilə edilir. Yerli əhali hücum etmək istədikdə şimal-şərq meydan müharibəsində müdafiə yapıb alay məmuru mümaniyət (mane olmaq) göstərib kəndisini hücumla məmur olmadığını söylər.

Bu nəhv ilə (beləliklə) beş gün müharibə davam edər və nəhayət, yerli əhalinin fişənglərinin qurtardığını düşünən daşnaklar meydan müharibəyi vüsətləndirib (Balaxanı-Ramana) uzunu qoşun çıxararlar.

Qoşun hücum başladıqda dalınca üç dügməli toplar ilə bilaram (aramsız) atəş açarlar. Qabaqca süvari, ardınca piyada dəstələri hücumla başlarlar.

Ömürlərində müharibə görməyən əhali ciddi və dilirənə (ürəkli) bir surətdə bağların kənarında səngərlər tərtib verib axır nəfəslərinə qədər səngərdən çıxmadıqlarına qət edərler.

Bu vaxt avqust ayının 5-i olub sübh saat 11 radələri idi.

Cavanlar yek digərini mütaaqib (biri-birinin ardınca) səngərlərdə boş əllər ilə belə yüyürür idilər. İxtiyarlar isə onların ardınca yemək və ləvazimat daşıyırdılar.

Düşmənlər tərəfindən qətl-qarətə hazırlaşan əhali miyanında birdən-birə bu şadlıq və bir-birinə müjdə verilmək şayiələri eşidildi.

Düşmənin böylə bir gurultulu və faciənə bir təəruzləri (hücamları) qarşısında bir ilham səmayi misalında gələn həmin müjdə Abşeron cəzirəsini dolaşan ümum Bakı ətrafı müsəlmanlarının həyat və səadətlərindən ibarət idi.

Nəhayət, müjdə qoldan feilə (sözdən əmələ) gəldikdə türk ordusunun bir saatdan sonra Maştağa qəzasına vürudi söylənil-

di. Bir saat sonra bədbəxtlik və həlakətə (ölümə) hazırlaşan müsəlmanlar böylə bir xəbəri eşitdikdə qəriyənin qərb-şimal tərəfinə ənasən (kişili-qadın) zükürən kənardan baxanları bir heyrətə salıyordular.

Ordunun virudindən qabaq guya ordunun ətəşdə (susuz) olduğunu bunlara söyləmiş idilər. Övrət uşaq əllərində qablarda su ilə dolu bu vaxta qədər İslam ordusunun nə rəngdə olduğunu belə görməyən əhali fəvqəladə bir aramsızlıq ilə gözləyirdilər.

Nəhayət, qəhrəman türk ordusunun pişdarlarından olaraq bir neçə nəfər nüməyan (göründükdə) müntəzir əhali miyanından (əhali arasında) gurultulu bir ağlaşma sədası arasında övrət, uşaqların belə həzin sədaları eşidilirdi.

Pişdar dəstədən rəşid və qəhrəman Nuru Paşa ordusunun 38-ci alayının vurudu aşkar oldu.

Bu vaxt saat 6 radələri idi.

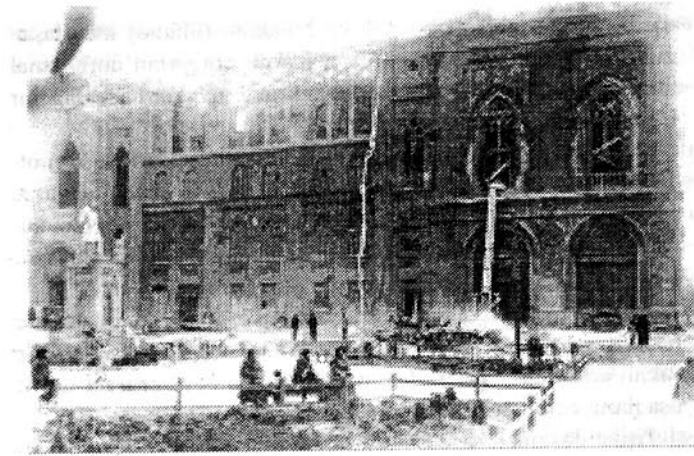
Müzəffər ordu Qəriyə kənarına yetdikdə bila istirahət müharibə əməliyyatının icrasına başlayıb dilirənə bir surətdə bərabərləri ilə gətirdikləri topları lazımı yerinə mərkəz edib dərhal fəvqəladə bir nüməyiş yaparlar.

Arası kəsilməksizin atılan düşmənlərinin cavabına iki dəfə atılan türk topu düşməni sükutə belə məcbur edər.

İki gündən biri şiddətli surətdə hücum yapan düşmənlərə kəndi varlıqlarını sübut etmək üçün mübarizə səngərlərin əvəlcə kəndi öhdələrinə alıb yerli əhalini isə əksərən azad edərler.

Deməli, bu gündən etibarən işlər rəsmiyyət kəsb edib Maştağa qəzası bir meydan hərbi şəklində alar. İki-üç gün müddətində hərbi telefonlar yapılib ümumsəngərlərdən Maştağa qərgahına, oradan isə baş Gözdək qərgahına xətt tərtib verilib. Lazımı hərbi sual cavablara şuru (başlamaq) edildi.

Minbaşı Hüseyn bəy təht komandasında olan 38-ci alay dili-

ranə bir surətdə düşməni müdafiə etmələrindən bir an belə qafil olmayordular.

Qəza qaiməqamlığına və hər b gedışinin nəzarətinə isə baş qərgah tərəfindən Məhəmməd Tofiq bəy təyin edilir. Məhəmməd Tofiq bəy isə bir qəyur müharibəşünas zat olub hər b əməliyyatı icrasında birinci dərəcədə təcrübədidə olduğunu kəndi hərəkət və sənətindən aşkarə bir surətdə müşahidə etmək olar idi.

Qayməqam Məhəmməd Tofiq bəy varid olduqda qəzanın hər bir daxili əmin və asayişini öhdəsinə alıb başqa işğal edilən qəriyələrin də belə əmin və asayişinə müdaxilə etməyini də öhdəsinə alandan sonra əxzi-əsgər təşkilinə məmur olar.

Məmur olduğu vəzifəyi isə yerli müsəlmanların təşviqatı sayəsində müvəffəqiyyət ilə ifa edib birinci əsgər təşkilatı on doqquz-iyirmi altı sənələri miyanında olub, beş-on günün ərzində şukuhku (əzəmətli) bir islam ordusu təşkilinə müvəffəq olar.

Təşkil olunmuş ordu isə bir neçə gün hərbi məşq aldıqda qə-

rargah fərman mövcubincə (fərmana əsasən) Bakı şəhərinin hücumu yavıqlaşması münasibətilə Maştağa qəzasına qəhrəman Nuru Paşa ordusunun müqtdədir komandalarından Səlim Paşa təşrif fərma olub təcili surətdə hazırlanmış İslam Ordusunu kəndi öhdəsinə alıb, hücum əməliyyatının icrası üçün xəttəhərbə sövq edər.

Birinci dəfə Bakı şəhərinə hücum avqust ayının 9-da (Fatmayı, Digah) mövqələrinə olub, oradan neft mədənləri dairələrinə olmuşdur. Və birinci hücum nəticələrindən olaraq (Binəqədi), (Balaxanı) və (Fərmanı) neft mədənləri qəhrəman ordu tərəfindən işğal edilmişdir.

İki gün belə aram şiddətli hücum əsnasında işğal edilən mövqələrdən ancaq gələcək hücum təmin etmək üçün əlverişli olan (Fərmanı) ucalığına bir neçə uzaq çaplı toplardan rəgəz edilib geri çəkilən düşməni şəhər kərinə kibi hədə altına alar. Daha bu tərəfdən hücumun qabağı alınıb şəhərin qərb-şimal tərəflərindən hücum başlanar.

Oradan diliranə bir surətdə hücum yapıb səbil-nurur (keçilməz) olan dağlar, təpələr, dərələr vasitələri ilə üç gün bila aram qızgın müharibədən sonra düşməni şəhər qapısı mənziləsində olan (Volçivarota) deyilən bir mühüm səngərdən çıxarıb şəhərin qərb-cənub tərəfində vaqə qəbirstanlıq tərəfə çəkilməyə məcbur edir. Burada isə hərbi telefon əməliyyatının layiqincə ifayə vəzifə etməməsindən naşi sol tərəf qol ordu yerişindən təxir edib igid və qəhrəman əsgərlərdən bir neçə nəfər şəhid buraxıb hücum əməliyyatı saxlanılır.

Eyni zamanda Maştağa qayməqamı, minbaşı Tofiq bəy tərəfindən şərq-şimal-cənub tərəflərdən hücum etmək üçün ikinci sinif əxzi-əsgər təşkilinə şuru (başlamaq) edilir. Bu isə iyirmiyeddi-qırxbeş sənələri miyanında olub təcili surətdə icrasına əmr edilir, yerli əhali isə məmnuniyyə ilə itaət edib Naxırbulağı deyilən meydançaya toplaşarlar və orada qərgahından alı-

nan ləvazimat hərbiyyələrin öhdələrinə alıb qəhrəman minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin komandasında üç mindən ibarət bir könüllü ordusu düzəlir. O isə iki yerə təqsim edilib, bir hissəsi şərq-cənub, digər hissəsi isə şərq-şimal tərəflərindən hücum etmək üçün hazırlanırlar.

Bunların ardınca da İslam qadınları kibi, kəndi sahibi kimi kəndi qardaşı, kəndi övladı üçün yemək azuqəsi gətirmək üçün hazırlaşır idilər. Deməli, bu gün Maşağa qəzası ənasən-zükürən (qadınli-kışili) bir mücahidəq şəklini almış idi. Ömürlərindən biri müharibə görməyən erkək və qadınlar bu gün kəndilərinde bir təəssüb din və milliyət hissi oyandığın müşahidə edib də kəndi dini hüquqlarının müdafiəsi uğrunda böylə bir vəziyyət aldıqlarında kəndilərinə şüar bilib, bu gündə haman mücahidata iqdəm etmiş idilər. Sabahı günü, yəni 1336-cı ilin əzha bayramına beş gün qalmış yekşənbə günü sentyabrın altısı baş qəragahdan hücum əmrin aldığıda bila təxir sol cinah (Suraxanı, Ramanı) və sağ cinah isə Zabrat və Məhəmmədi xətt hərbiyərinə yürüş edərlər. Yürüş edib də orada gecə qalıb sübh tezdən qəhrəman Məhəmməd Tofiq bəy komandasile mədən daxilinə hücum edib axşam saat 6 radələrində Sabunçu mövqifinə kibi şiddətli müharibə ilə yürüş edirlər.

Moqifdə isə düşmən tərəfdən buraxılan iki qatar düyü, qənd və başqa hibubat ilə bərabər bir vaqonda silah qənimət alınıb hökumətə təslim edilir.

Mədən dairələrində təslim olan əsirlər isə Maşağa qəragahına sövq edilib oradan siyahıları tutulduqda sonradan baş qəragah gözlək komandanlığına tapşırırlar.

Axşam vaxtı Sabunçu mövqifinə işğal edən Tofiq bəyin hərbi nöqtəyi-nəzərinə orada durmayıb (Balaxanı) köyünə çəkilib. Gecəni orada başa vurub sübh tezdən hücum əmrini verər.

İkinci dəfə hücum edən rəsid yerli başıpozuq ordu nahar zamanı Sabunçu mövqeyindən keçib düşmanın mühüm istinadga-

hı olan (Guvəl) qabağına çıxarlar. Orada isə düşmənin əlində olan əlverişli səngərlərdən naşı müharibə kəsb şiddət edər. Böylə ki, bu gün axşama qədər Tofiq bəyin ordusunun hücumu dayandırılar.

Nəhayət, Suraxanı tərəfdən hücum edən Zehni bəyin süvari alayı düşməni mühasirə hədəsilə geri çəkməyə məcbur edər.

Geri atılan düşmən daha davam gətirə bilməyib birbaşa Keşlə köyündən keçib (Çormı qorod) tərəfdə hazırlanan paraxodlara doluşurlar.

Hazırlanan paraxodlar ingilislər tərəfindən kəndi qoşunları üçün olduğuna görə, qəhrəman “daşnakların” paraxoda dolmalarına imkan verilməyirdi.

Hər bir tərəfdən əhatə edilən dilavərlər bu halı gördükdə mart hadisəsində müsəlman əhalisi yüzünə açdıqları pərdənin şimdi kəndi yüzlərinə açdığı qət edərlər. Lakin türk millət nəcibəsinin alicənablığından naşı dinc əhalinin qətl və qarətine qəti surətdə meydan verməməsi üçün hücum əsnasında bir bölük əsgər “şəhər mühafizəsi” adı ilə təyin edilmişdi.

Şəhərin sağ cinahı (qərb-cənub) tərəfdən isə qəhrəman Nuru Paşa ordusunun müvəffəqiyyətli hücumu şəhərin şimal səmtində vaqə (erməni Köyü) deyilən mövqedən başlamış cənub səmti (Bibiheybət) köyünə qədər vüsətlənmiş idi. Bakının qapısı mənziləsində olan (Volçi varota)dan yapılan hücum qəhrəman əsgərlərin işini bir qədər müşkülləşdirirsə də, lakin buna baxmayıb kəndi qəhrəmanlıqlarına istinada içəri atırlar. Bu halı görə düşmən bu tərəfdə dura bilməyib səngərlərdə yapıqları istehkamətə belə buraxıb şəhərə doluşarlar.

Şəhərə doluşduqda yeganə ümid ilə çağırıldıqları ingilislərin neçə saat əqdəm paraxodlara doluşub qaçdıqları xəbərini alırlar. Fövqələdə təhlükəyə tərüz olan daşnaklar bu halda da kəndi xəyanətlərindən qafil olmayıb ali sinifləri yerdə qalan paraxodlara doluşub su yüzünə çıxmağı...

Mart hadiseyi-ələmiyyəsinin müxtəsər

TARİXÇƏSİ

1914-cü il ibtidalarında Avropa müharibəsi başlanana qədər erməni ictimai dairələri və mətbuatı Türkiyə hökumətinin ermənilərə münasibətində etdiyi vəhşiliklər haqqında səs salıb heç bir şeyi unutmayaq hər cür iftira və yalanlar ilə Yevropa əfkari-ümumiyyəsinə müsəlmanlar əleyhinə qaldırmağa çalışdılar.

“Daşnaksakan” firqəsinin və erməni şovinistlərinin müsəlmanlar əleyhinə xüsusən türklər və müharibə ibtidasından Kavkasya müsəlmanları əleyhinə etdikləri işlər hamıya məlumdur. Yevropada və Rusiyada yaşayan ermənilərin hamısı müttəhüdülqövl bütün dünyaya müraciətən “Ermənistan ermənilərə çatmalıdır” deyər qışqırmağa başladılar. Hər yerdə erməni könüllü dəstələri təşkil edilib Kavkasyaya göndərilirdi. Bu könüllü dəstələr hər yerdən keçdikdə Rus saldatı adilə qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini qarət edib dağırdılar. Daşnaklar əfkari ümumiyyəyi müsəlmanlar əleyhinə qaldırmaq arzusu ilə özlərini o yerə yetirmişdilər ki, Bakı gömrükxanasından düyü və ceviz aparan arabaları kisələrdə patron və qeyr

mühüməti hərbiyyə var bəhanəsilə tutub axtarırdılar. Guya ki, müsəlmanlar silahlanırlar. Bu məftinənə və yalan xəbərləri əhali arasında nəşr etməkdən ötəri ermənilər rus milli komitəsinin müavinətindən istifadə edirdilər.

Türkiyə əsgərləri Kavkasya cəbhəsində geri çəkildikləri zaman Türkiyə erməniləri Kavkasya ermənilərinə qoşulub geri çəkilən Türkiyə əsgərlərinə hücum ilə onları təqib etməyə başladılar. Bir tərəfdən Androniklərin, gıdər tərəfdən Dro, Kerri və Muradın dəstələri hücum etməkdə idilər. Müsəlman kəndlərinin hamısı qarət edilib dağılmış idi.

Dəmir yol xəttinin hər bir nöqtəsində müsəlmanlar silah daşıyır deyər agentlər qoyulmuşdu. Bu agentlər bir çox müsəlmanı da tutub öldürmüşlərdi.

1917-ci il ibtidasında hüriyyəət elanından sonra, onlar pərdəni götürüb öz üzlərini aşkara çıxardılar. Rus saldatları hüriyyətdən istifadə edərək müharibəni qət edib evlərinə getdikləri zaman erməni saldatları daşnaklar ilə birləşib rus saldatlarının buraxdıqları mühüməti-hərbiyyəyi cəm etdikdən sonra dəstələr düzəldib, rus saldatı adı ilə müsəlman kəndlərini dağıdıb talan və qarət etməyə başladılar. Rostovdan başlamış Tiflisə qədər hər bir stasyonda fütənilər rusları müsəlmanlar əleyhinə qaldırdılar. Bu fitnəkarlıqların nəticəsi olaraq bir çox müsəlman qətl edildi. Dağılmış və yandırılmış dəmiryol moqifləri bunu gözəlcə isbat ediyər. Xaçmaz moqefində olan faciənə hadisələrə gəldikdə onları təsvir etmək mümkün deyildir. Əlbəttə ki, bu hadisələr müsəlmanların qəlbini dağdar edib gəldikcə böyük düşmənçiliyə bais olurdu. Bu zamanda Bakıda əmələ və saldat vəkilləri şurası vücutə gəldi.

Sosialist bayrağı altında məzkur şuraya daxil olan daşnaq Şaumyan, Saakyan və Arakelyan müsəlman fəhlələrinin şura heyətinə daxil olmasına hər cür müqavimət göstərməyə çalışdılar. Mədənərdə və zavodlarda qırmızı ordu (Krasnaya Armiya)

təşkil edildi. Bu orduya ermənilər, ruslar və müsəlmanlar da yazılırdılar. Lakin müsəlmanları qəbul etmirdilər. Qırmızı ordu başdan-ayağa ermənilərdən ibarət idi. Bu ordunun başında cəlad Avakyan dayanmış idi.

Bu vaxt müsəlmanlar, gürcülər və ermənilər misali özləri üçün milli ordu təşkil etməyə çalışırdılar. Seymin binagüzarlığına görə Gəncədə duran 216-cı və Bakıda olan 219-cu alaylar özlərində olan mühüm-mati-hərbiiyyəni Gəncə və Bakı alaylarına verməli idilər. Lakin ermənilər nə Gəncədə və nə də Bakıda müsəlmanlara heç bir şey vermədilər. Hər bir şeyi yığışdırıb özlərilə apardılar. Bu iş üstə Gəncədə müsəlmanlar ilə ermənilər arasında fəna nəticələr ilə təhdid edən ədavət vücudə gəldi. Düşmənçilik edənləri barışdırmaq və müsadiməni rəf etməkdən ötəri Tiflisdən-Seym tərəfindən, Bakıdan isə müsəlman və erməni milli şuralarından və “Müsavat” firqəsindən Gəncəyə vəkillər göndərildi. Bir növ ilə bu iş qurtardıqdan sonra müsəlmanlar tezliklə öz qüvvələrini milli ordu təşkilinə sərf etməyə başladılar, daşnaklar var qüvvələri ilə bizə mane olmağa çalışırdılar. Onlar fitnəkarlıqdan və yalandan çəkinib həya etmirdilər. Bu qərar üzrə onlar Seymədə “Müsavat” əleyhinə fitnəkarlığa başlayıb “Müsavat” firqəsini türklər ilə sazişə girməkdə müttəhim etməklə bərabər müsəlmanların özləri üçün ordu düzəltmələrinə məmaniət göstərilməsini təklif ediyordular.

Ermənilər mətbuatda bu cür fikir yürüdüb ələlumdə “Müsavat” firqəsinə və müsəvatçılara hücum etməklə bərabər onları Türkiyə agentləri adlandırirdılar. Müsəvatçılar isə var qüvvələri ilə cəməəti sakit etməyə və bu iki millət arasında mehriban münasibət saxlamağa çalışırdılar. Bu məqsəd ilə də bir çox müttəhid mitinqlər tərtib verilib hər iki millətin ruhanilərindən və ziyalilərindən müavinət istənilirdi. Hər iki millət ruhanilər arasında təntənəli qaradışıqlar vəqə olurdu. Bizi sakit edib

inandırırdılar ki, ermənilər bizə dostdular.

Amma bununla belə daşnaklar yatmayıb xəlvətcə öz işlərini işləyirdilər. Həştərxandan, Petrovskidən, Krasnovodskidən gələn ermənilər bu bəhanə ilə Bakıda saxlanılırdılar ki, guya müsəlmanlar yollarda onlara hücum edirlər. İrandan və Krasnovodskidən paraxodlarda şura hökuməti adına gətirilən mühüm-mati-hərbiiyyə və qeyri şeylər həqiqətdə isə daşnakların əlinə keçirdi. Bu şeylər etibarlı yerlərə yığılırdı. O cümlədən Mantaşovun zavoduna və qeyri yerlərə. Bunların hamısı ilə bərabər eyni zamanda Şaumyan və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri vəqə oldu. Şaumyanın bu münasibətlə yazdığı məktub Gəncə Komitəsinin əlinə keçdi. Bu kağızdan aşkar görünürdü ki, Şaumyan və Avakyan xalis daşnakdirlər.

Şura hökumətinə daxil olan müsəvatçı fəhlələr Şurada olan bütün qara işləri aşkar görüb dəfələrlə deyib şuraya göstərdilər ki, erməni şovinistləri sosialist maskası altında şurada işləməkdədirlər. Müsəvatçı fəhlələr az olduğundan onların sözlərinə etina olunmayırdı. Müsəlman ərkani-hərbii birinci dəfə Bakıya gəldiyi zaman erməni millətpərətsləri şura adı ilə ərkani-hərbii heyətinin hamısını tutub həbs etdilər. Bakı müsəlmanları bu işdən narazı olub həyəcan-artdı. Prosetə olaraq bazar, dükən bağlandı. Müsəvatçılar var qüvvələri ilə əhalini sakit etməyə çalışdılar. Axırda həbs edilənlər azad edildilər. Lakin müsəlmanlara sataşmaq davam edirdi. Xüsusən Bakı moqəfində başsızlıqlar vücudə gəlib bir neçə müsəlman tələbəsi qətl edilmiş idi. Bakı moqəfində o qədər başsızlıq artdı ki, Zakavkasya dəmir yolu ilə getmək istəyən müsəlmanlar moqəfdən qaçıb Heybət moqəfinə gedirdilər, oradan qatar ilə yola düşürdülər. Erməni kəndinə getmək daha təhlükəli idi. Salamat gedən daha qayıtmayıb, xəbər belə olmayırdı.

Məlum oldu ki, erməni saldatları məşhur qanıçən Amazaspın kamandasına verilmişdi. Onlar hamısı Şura hökumətini qəbul

etdilər. Müsavatçılar məxfi mənbədən xəbərdar oldular ki, ermənilər, erməni kəndində xəndəklər qazıb istehkamət yapmaqdadırlar. “Müsavat” fırqəsi öz nümayəndəsi vaistəsi ilə bu əhvalatı qradonaçalnik Terminasyandan xəbər almışdı. Bu əhvalat daşnaklar vasitəsilə təftiş edildikdən sonra aşkar olmuşdur ki, müsavatın aldığı xəbər doğrudur, üzr istədilər və xəndəklərin doldurulmasına binagüzarlıq olundu. Fəqət bir neçə vaxt keçdikdən sonra bu xəndəklər təzədən qazılmışdı. “Müsavat” fırqəsinin bu münasibətlə ikinci dəfə etdiyi protestinə Terminasyan cavab vermişdi ki, bu xəndəkləri ermənilər başqa qəsd üçün deyil, ancaq özlərini müdafiə və mühafizə etməkdən ötrü qazırlar. Bu işlərin hamısı müsəlmanları əsəbiləşdirib həyəcana salırdı. “Müsavat” fraksiyasının əmələ və saldat vəkilləri şurasına dəfələr ilə etdiyi müraciəti nəticəsiz qalırdı.

1918-ci il martın 14-də Əmirovun komandası altında Şamaxıya bolşevik əsgəri dəstəsi göndərilmişdi. “Müsavat” fırqəsi bu əsgəri dəstəni göndərməkdən məqsəd nə olduğunu sorduqda əmələ və saldat vəkilləri şurası cavab vermişdir ki, bu dəstə uyezdde olan xırda üsyanı yatırmaqdan ötrü göndərilir. Buna qədər Hacıqabuldan Salyana və oradan da Muğana bolşevik qoşunu göndərilmiş idi. Lənkəranda olan Dikiy diviziyanı tərkişiləh etmək üçün dəniz təriqi ilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunlar hamısı erməni milli şurasının xəbəri ilə edilirdi. Göndərilən bolşevik əsgərlərinin hamısı yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini dağıdıb zirizəbər edirdilər. Bu qərar üzrə Astarayadək bolşevik əsgərləri göndərilmiş idi. Astara top atəşinə tutulub qarət edildikdən sonra, əhəlinin var-yoxu aparılmışdı. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasında olan hamı müsəlman kəndləri “Aleksandr Candar” paraxodu tərəfindən top atəşinə tutulmuşdu. Stopka Palayevin quldur dəstəsi gecələr müsəlman evlərinə hücum edib ev sahibinin silahını aldıqdan sonra özünü kötəkləyirdilər. Flot matrosları da

“Kaspi” qəzeti redaksiyası və Şamaxı məscidi yandırıldıqdan sonra. Şəkil “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 31 mart sayından götürüleb.

bu cür hərəkətdə bulunurdular. Yanvar ayından başlamış Mart hadisələrinə qəbər bu hal davam edirdi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlunun cənazəsini Bakıya gətirən 48 nəfər Dikiy diviziya əsgərləri şəhərə gəldikdən sonra, şəhər əhvalı daha da fənalaşdı. Şəhərin hər yerində müsəlmanlar əleyhinə mitinqlər tərtib edilirdi. Əhəli həyəcana düşüb hadisələri gözləyirdi. Müsavatçılar var qüvvələrini bu işlərin hamısının sülh ilə bərtərəf olmasına sərf edirdilər. Lakin daşnaklar yatmırdılar. Fevral ayından başlamış onlar xəlvətə erməni ailələrini şəhərin müsəlman hissəsindən köçürməyə başladılar. Bununla belə şayiət buraxdılar ki, müsəlmanlar bütün xristianları məhv etməyə hazırlaşsınlar, xüsusən müsavatçıları müttəhim edirdilər.

Şura hökuməti başında olan Şaumyan, Saakyan və Arakelyan bu qeyri-təbii əhvalın bərtərəf edilməsi üçün heç bir təşəbbüsatda bulunmayırdılar. Müsavatın hər bir müraciətinə onlar cavab verirdilər ki, hər bir işdə müsəlmanlar özləri günahkardılar və işlərin belə olmasına müsəlmanlar çalışırlar. Bunla-

ra baxmayaraq müsəlmanlar fiklərinə belə gətirmirdilər ki, ermənilər Mart hadisəsinə bais ola biləcək bir nadanlıq edə birlər. Bununla belə müsəlmanların bu niyyətlərinə şübhəli baxırdılar. Bu halda Şamaxı hadisələri haqqında Bakıya xəbərlər gəlməyə başladı. Martın 16-da xəbər gəldi ki, bolşevik saldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini, o cümlədən Ağdərə, Noxanlı, Qarxunlu və qeyrilərini qarət edib, müsəlmanları qırırlar, müsavətçilər bu kəndlərin müsəlman əhalisini sakit etməyə çalışıb onları inandırirdilər ki, müsəlmanlar ilə ermənilər arasında ədavət yoxdur. Eyni zamanda Bakıda olan erməni saldatları körpülərdə olan fəhlələri, hambalları və qeyri-müsəlmanları döyüb incidirdilər.

Mart ayının 17-də Bakıya xəbər verildi ki, ermənilərin milli qoşunları Şamaxıyaqəd yetişmişlərdir və orada ermənilər ilə müsəlmanların əlaqəsi çox kəskinləşmişdir, hətta xırda müsədimələr də vəqə olmuşdur. Ələlmüm Şamaxıdan gələn xəbər-lər çox yaxşı deyildi.

Haman gün mart ayının 17-də axşam Avetik paroxodunda bir çox arvad, uşaq, qoca kişilər, müsəvat nümayəndəsi və 38 nəfər "Dikiy diviziya" saldatları Lənkərana getməlidirlər. Fəqət Şura hökuməti paraxod komandirinə əmr vermişdi ki, xüsusi icazə almayanadək yola çıxmasın. Heç bir şeydən xəbəri olmayan sərnəşinlər bu əhvaldan həyəcana düşürlər. Saat 10 radələrində bir qarqışalılıq olur. Deyirlər ki, erməni saldatları körpünü əhatə etmişlərdir. Əhvaldan xəbər bilmək istəyən müsəllah Dikiy diviziya nəfəratı atəşə məruz qalır. Bu hində kornudə atışma başlar və on beş dəqiqədən sonra qurtarar. "Müsəvat" üzvlərindən bir neçələri arayı sakit etmək üçün körpüyə gələrler, sonra başlanan atışma nəticəsiz olaraq yarım saat davam edər. Sonra gecə saat üçdək xəndəklərdə əyləşərlər. Sair firqə üzvləri ilə bərabər "Müsəvat"çılar Şura hökuməti ko-

mitəsinə gələrlər. Oradan bir neçə nəfər alıb körpüyə gəlirlər və məqsəd də bu idi ki, orada olan hadisə bir növlə yatırılınsın. Ermənilər bu hadisədən istifadə edərək bütün şəhər içərisində atışmaya başlayırlar. Gecə Şura qoşunu namilə ermənilər Velikokinyajski, Olqenski və Voronsovski caddələrini işğal edirlər. Haman gecə ermənilərin süvari qoşunları küçələri dolaşib, əhalini daha artıq xof və dəhşət salırlardı.

Müsavətçilər bu yolda çox çalışdılar. Həyəcana düşmüş müsəlmanları sakit edirdilər. Küçələrdə qalan müsəlmanları evlərinə qaytarırdılar və eyni zamanda Dikiy diviziya saldatlarını vadar edirdilər ki, onlar silahlarını təslim etsinlər. Zira bolşeviklər silah təslimindən sonra onları azad edəcəklərini bildirdilər. Nəhayət, saldatlar silahlarını müsavətçilərə verərək bəyan etdilər ki, ortalıq qarışmasın deyə bunları təslim edirlər.

Lakin bolşeviklər ilə daşnaqlar yatmırdılar. Bizimkilər pristanda əhatə edildikləri zaman onlar müsəlmanlara hücum etmək istəmişlərdi. Fəqət onlar Şamaxı qoşunlarını gözlədiklərindən bir gün sonraya bu qırğını təxir edirlər.

Müsavətçilər İcraiyyə Komitəsindən mart ayının 18-də yekşənbə günü səhər saat 7-də qayıdırlar. Müsəlmanlar saldatların silahlarını aldığını duyaraq həyəcana düşürlər və dükanları bağlayaraq milli komitə iclasına gəlirlər. Mitingdə natiqlər etiraz nitqləri deyərək bir neçə nəfər vəkil seçirlər ki, onlar icra komitəsindən tüfəngləri tələb etsinlər və bəyan olunsun ki, tüfənglər qaytarılmadıqca bazarı açmayacaqlar. Müsavətçilər bu mitinglərdə cəmaəti asudalığa dəvət və üç dəfə intibahnamələr buraxaraq dükançılara dükanlarını açmağı təklif edirlər. Axıncı intibahnamədə bildirilmişdi ki, icra komitəsi axşam saat 6-da silahları qaytaracaq və üzr dəxi istəmişdir.

O zamanki müsavətçilər əhalini asudalığa dəvət edirdilər, eyni zamanda Şura qoşunları, erməni saldatları rast gələn müsəlmanları silah bəhanəsilə axtarırdılar.

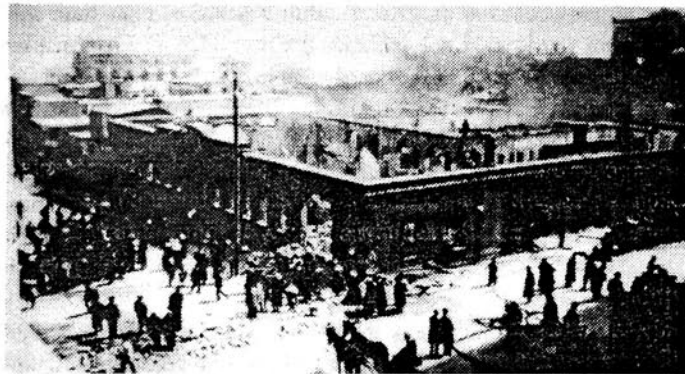
Daşnaq saldatları qaravulda duran beş nəfər müsəlman saldatlarını samosud etmək istəmişsələr də ruslar və müsəlmanlar yetişərək bunları xilas etmişlərdir, bu hində xəbər yetişir ki, şəhərin kənarında və Şamaxı altında Stopka Lalayevin dəstəsi müsəlmanları qırır. Bu xəbərlər və erməni saldatlarının insaniyyətdən kənar hərəkətləri müsəlmanları fəvqəladə bir surətdə həyəcana salırdı. Saat 5-də müsavətçilər İcraiyyə Komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, bolşeviklər Şamaxı küçəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər.

Axşam saat 6-da bir çox müsəlman vəğzalda tofiq edilmişlərdir. Axşam saat 7-də bolşeviklər rastlarına gələn müsəlmanları öldürməyə başladılar. Müsavətçilər dəfaatla icra komitəsinə müraciət etmişsələr də hər dəfə: heç bir şey bilmirik cavabını almışsalar. Bu vaxt Mars teatrosunun damından pilyomət işləməyə başlar.

Saat 10-da məlum olur ki, Velikokinyajski, Olqinski və Marinski küçələr bolşeviklər tərəfindən işğal edilib şəhərin aşağı hissəsi ilə əlaqə kəsilmişdir. Saat 11-də erməni nümayəndəsi doktor Ter-Zaxaryan müsavət idarəsinə milli komitəyə gəlib demiş ki, erməni milli komitəsi Metropolaya yığılmışdır ki, müsəlmanlar ilə bir yerdə bolşeviklərin qarşısına çıxmaq üçün şura etmək istəyirlər. Və əlavə etmişki: Bizim Şura qoşunu ilə heç bir əlaqəmiz yoxdur, bu siyasi bir mübarizədir, çalışmalı ki, bu mübarizə hər iki millətə zərər yetirməsin.

Bu zaman müsəlmanlar müavinət etmək... Milli Komitədən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əbdüləlibəy Əmircanovu, Ağahüseyn Tağıyevi, Yusifəli Əliyevi: müsavətdən Əmin Məmmədovu; Səməd bəy Əliisgəndərovu, Əsədulla Əhmədovu oraya göndərirlər. Axşam saat səkkizdə səkkiz nəfər müsəlman bir nəfər erməninin sözünə görə Metropolaya əzimət edirlər. Müsəlmanlar və erməni milli komitəsi bu yerədək ermənilərə inanır

dılar. Vəkilləri erməni saldatları gülləyə basdığından bunlar qayıdılar, sonra Ter-Zaxaryan telefon ilə Metropolə Ter-Mikayelyans və Taqiyanosov ilə danışar və qərar qoyarlar ki, səhər saat 7-də yığışsınlar. Eyni zamanda ermənilər söz verirlər ki, erməni hissəsində olan müsəlmanları mühafizə edəcəklərdir. Müsəlman hissəsində olan erməniləri də müsəlmanlar mühafizə etsinlər.

Müsəlmanlar bu barədə məhəllələrə əmr verirlər. Saat 5-də bildik ki, bizi aldatmışlardır. Bunlar bir tərəfdən bizimlə danışğa girişdiyi halda digər tərəfdən Şaumyan və eserlər ilə barışğa girmişlərdir. Bunlar qət etmişlər ki, bizi aldadıb bütün ixtiyarları əllərinə alsınlar.

Müsavətin birinci şöbəsindən bildirildi ki, ermənilər hücum edirlər və zirehli avtomobillər Müsavat qarşısında dayanıb onları gülləyə basır və bir neçə müsəlmanı küçəyə çağırıb öldürmüşlərdir. Müsəlmanlar icra komitəsinə müraciət ilə nə üçün belə edilir dedikdə: sizə belə lazımdır deyər Qaraxyan cavab vermiş.

“Azərbaycan” qəzeti № 147, 31 mart 1919.

18-31 mart

Bu gün 18-31 mart hadisəyi-ələmkıyyəsi sənəyi-dövriyyəsi münasibətilə Azərbaycan türk-islamı milli matəm elan ediyorlar.

Bu gün bütün hökumət və cəmaət idarələri, məktəblər, qəzetlər, bazar, dükan, emalatxana və sayir müəssisələr tətıl ediyorlar, şəhərdə həyat dayandırılıyır. Zira:

Bu gün gözəl ideya, böyük şüar altında qara fikir yürütən bir taqım alçaq qara güruhun əlində məqtul düşənlərin illiyidir. Bu matəmdə azərbaycanlılar məscidlərə yığılaraq günahsız ölənləri, irz və namusuna toxunulan məzlumları, canilər əlində tələf olmuş məsum cocuqları yad edəcək, Quran oxuyacaq, məlumlara rəhmət, zalimlərə lənətxan olacaqlardır.

Təzə Pir məscidində - həməən keçən il bu günlərdə düşmənlərini dəydikcə, yaralanan pəhləvan kibi nəərə çəkərək guya zəban halilə “Ey türk millət! Namusun qəbul etməsin; Allah, götürmə bu zülmü!” deyər fəryad edən bu böyük məscidin həyətinə cəm kəsirin iştirakilə ictimə tertib verəcəklərdir.

Fəqət Azərbaycan türkləri bu matəmdə yadlarından çıxarmalıdır ki, keçən il ibtida Bakıda və Şirvanda, daha sonra Qubada və sair yerlərdə bizim başımıza gələn müsibətlərin təsirlərinin çoxu özümüzdədir. Həmə də o mənəyəni cəmaətimizin bir qismi məsqə geymiş canilərə inanaraq onlarla sosialist kibi rəftarda bulunmaqla özlərini aldatmış oldı: nə o mənəyə ki, cəmaətimizin bir qismi məhzi firqəbazlıq xatirinə özünü üzə çıxarmaq və şərafəti-müqabili nəzərdən salmaq niyyətilə xalqı yoldan çıxardı. Həç bir fitnə və fəsaddan çəkinmədi.

Doğrudur, həyatımızda bu mövsuf amillər böyük rollar oynadılar, doğrudur on minlərcə günahsız olan vətən övladı bu hərəkətlərin qurbanı oldu!

Lakin bir şeyi xatırdə tutmalıdır. Bizim zəifliyimiz və düşmənin güclüliyü, bizim aramızda firqənin təfriqə kibi təəlliyisi, dillərdə əzbər olan ittihadsızlığımız və sayirə həp iki şeydən nəşət etmişdir:

İdrak və etirafi-milliyə yoxluğu və sadələvh, saf durunluğumuz.

Həyat bir məktəb və tarix bir ayineyi-ibrətdir yaşayışın. Acı həqiqətlərinə açıq gözlə baxalım da.

- İşləmiş olduğumuz xətaləri islah edəlim, əks surətdə belə faciələr həyatimizdə təkrar-təkrar oyana bilər.

Keçən il haman bu günkü gün müsəlman türk firqələri, cəməti sakit etmək məqsədilə buraxmış olduqları bir intibahnamədə "erməni qonşularımız dəxi bu məsələdə bizimlə bərabərdirilər" yazmışdılar. Halbuki dörd saat sonra başlanmış dəvayimilli qitələ döndərən yənə həman "bizimlə bərabər olan qonşularımız" oldular. Yalnız o gün deyil həmişə bu surətlə aldandırmışız. Bu da hər şeydən ziyadə siyasi xamlığımızdandır. Siyasətdə millətə dövlət və firqə mənafei hər şeydən yuca tutulduğundan şübhəsizdir ki, hər dövlət, hər millət və hər firqə ancaq mənafei üzürə bir və bərabər olanlara inana bilərlər.

Diğər tərəfdən yənə haman keçən il mart hadisəyi-ələmiyyəsindən bir az qabaq, faciənin oynayacağını qabaqcadan görmüş olanların "Açıq söz" qəzetəsində yazmış olduqları "Birlik gərək", "Birlik tələb olunur" və sayirə bu kibi bir çox məqalələrinin qalması həp cəmətimizin milli mənafei dərk etmiş olmasındadır.

Önə görə ki, cənnət ana vətəninin xərabəzərə döndərilməsi sənəyi dövriyyəsinə matəm saxlayan Azərbaycan türkləri: əski Roma imperiyası Leqiyonlarının ayaqları altında əzilmiş millətini və dağılmış vətəninə görə Hannibalın müqəddəs atəşgədə və qoca atası hüzurunda etdiyi kibi, bu gün, düşmən qomparasile minarəsi dağılmış müqəddəs Təzəpir məscidi qabağında öl-

lərini döşlərinə qoyaraq başlarını aşağı dikərək qism yad etməlidirlər ki, gözəl Azərbaycan və nəcib türk millətini hər cəhətdən sahili-nicat və səadətə çıxaranadək başlarını yuxarı qaldırmayacaq və Azərbaycan istiqlalına, türk azadlığı, millət səadəti yolunda son qətrə qanına və son nəfəsinədək heç bir fədakarlıqdan geri durmayacaqlardır!

**ÖLƏNLƏRƏ RƏHMƏT!
QALANLARA İBRƏT!**

Xəlil İbrahim,
"Azərbaycan" qəzeti № 147, 31 mart 1919-cu il.

31 mart

Rus mütləqiyyəti istibdadını kökündən yıxmış olan Rus inqilabi-kəbiri, mütləqiyyətin zənciri-əsarətinə giriftar olmuş olan millətləri azad etdi. Əsrlərcə zəncirində qalmış olan zavallı millətlər, uyuşmuş bədənlərinə bir hərəkət verib qol-qanadını açmaq istəyirdi ki, mütləqiyyət istibdadı əvəzinə Rusiyada bolşevizm istibada caygir olub bədbəxt millətləri təkrar əsarət zəncirinə vurmaq əməlinə girişdi.

Bolşevizm amalına qarşı müqavimət göstərmək istəyənlərlə “qrajdan” müharibəsi açan və istiqlal üzrə yaşamaq istəyən və böylə yaşamağa həqqi olanlarla dəxi milli cəngə girişən Rus bolşevizmi, “azad millətlər” şüarını həqarətlə tapdalayıb bu millətlər füqərayi-kasibənin və demokratiyasının canını və malını əsir etdi.

Onda ki, Rus bolşevizmi araya bir “qrajdanski” və bir də milli olmaq üzrə iki rəngli müharibə salıb çaylarca qanlar axıtdı, milyonlarca bəşər övladını tələf etdi, yüz minlərcə evlər viranə qoydu və bu qanlı vəqəədən hasil olan təsirat, təbii, böylə bir əqidə törənməsinə səbəb oldu ki, Rus inqilabı, yalnız bir rusluğa müxtəss olub çarizm istibdadını qaldırmaqla deyil, ümum millətləri, bəlkə Rus xalqını bu istibdad təhtindən qurtarıb, digər millətləri təkrar əsarət altında saxladı. Yalnız bir fərq bu oldu ki, bu... keşikçiləri əvvəl rus çarizmi idi, bu səfər isə rus bolşevizmi oldu. Hər halda əsirlik aradan götürülmədi - qurd əlindən qurtulmuş quzu, qurtaranın yemi olmaq məcburiyyətində qaldı...

Bir əsr bundan əvvəl müstəqil yaşamaqda olan Azəri türkləri rus istibdadının yıxıldığını görüb təkrar müstəqil yaşamaq ümidi fərəhi bəxşilə şad olub istiqlala hazırlaşmaq üçün tədarükatda bulunmağa başlar. Lakin yeni hakimlərimiz bu fikrimizi

həmandəm duyub əks tədarükat görməyə iqdam edib: “Biz sizə istiqlal əvəzində xərəbəzar verərik, torpağımızda daşı daş üstə qoyarıq” - deyər barmaq işarəsilə hədələdilər.

İstiqlalımıza qarşı ittixaz edilmiş olan sui-qəsdlərində özlərini “inqilabçı” nöqteyi-nəzərindən həqli göstərmək niyyətilə, adımızı “kontrevolyüsaner” qoyub hücumu hazırladılar, hazzırlanıb da başımıza Mart fəlakətini gətirib, hədələrinə müvafiq olaraq paytaxtımızı xərəbəzərə döndərdilər.

Çarizm zənciri-əsarətindən yenicə qurtulmuş olan Azəri türkləri bir əsr müddətində əsarətin ağırlıqlarından o qədər zəif düşmüşdü ki, istiqlalını müdafiə etməfə və istiqlal düşmənlərinə qalib gəlməyə qüdrəti yox idi. Bu zəifli deyil, yalnız maddi və cismani qüvvətimizi, bəlkə bütün mənəvi və ruhani qüvvələrimizə şamil olub bədənimizin bütün qəvayi-ruhaniyyə və cismaniyyəsinə atıl qoymuşdu. Bu ətalət o dərəcə idi ki, özümüzü müdafiə vəziyyətinə salmağa dəxi qüdrətimiz olmayıb düşmənin hücum və tərizləri qarşısında ürəyən bir bədnalə əli-qolu bağlı yığılıb “ölüm-dirim” məsələmizin o tövr və ya bu tövr həlli düşmənin rəhminə, ya rəhmsizliyinə bağlı idi.

Bundan fəna bir hal olmaz ki, sənə qarşı təcavüz edilə və sənənin də bu təcavüzü dəf etməyə heç bir vəsilən olmaya.

Bakı müsəlmanları Mart günlərində bu halda idilər.

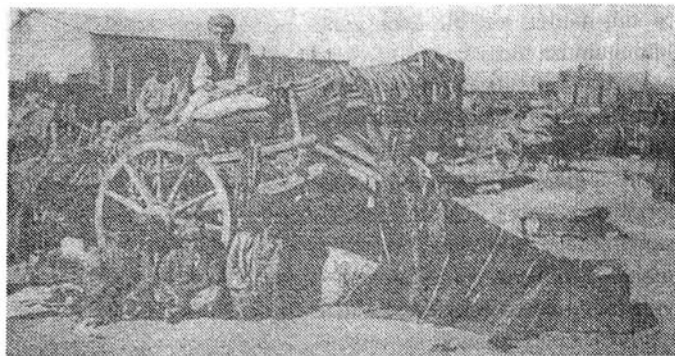
Və əgər Türklər, Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtılı-vaxtında gəlməsə idilər, Azəri türkləri Bakı həzimətindən sonra özlərini yığıdırıb müdafiəyə hazır olmağa fürsət tapınca deyil, bir Bakıda, Şamaxıda, bəlkə də ümum Azərbaycanca daş-daş üstə qalmazdı...

Keçən keçdi və olan oldu; mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəsələ oxutduracaqdır; bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki,

Şamaxı qaçqınları

mokrat və biləxəs əmələ və fūqarayı kasibə matəm edəlim. Matəmli və mənəhuz bir günün birinci sənə dövriyyəsinə irişdigmizi biləlim. Və deyəlim ki,

- Qəhr olsun 31 mart!
- Rədd olsun o mənəhus gün!
- Lənət olsun düşmənlərə!
- Nifrət olsun zalimlərə!

Sonra bütün siffət və imanımızla şəhidlərimizə dua edəlim: "Rəhmət olsun sizə, ey şəhidlər! Hörmət və təzim olsun siz ey vətən qəhrəmanları! Səlam və dua olsun Sizə ey millət fədaile-ri."

Haydı vətəndaşlar, millətədaşlar, 31 mart matəminə hazırlaşalım.

Matəmli gün yad edəlim, matəm saklayalım.

"İstiqlal" qəzeti № 7. 1919-cu il 29 mart.

Müraciətnamə

Zaqafqaziyada bu son illərdə müsəlmanlara edilən təcavüzü təhqiq edən Fövqaladə istintaq komissiyası bilzət Şamaxı şəhərində və mahalında müsəlmanların başına gələn fəlakətləri təhqiq etmişdir. Şamaxı şəhərindən bu gün bir xərabazarlıq qalmışdır. Bu xərabazarlıqda müsəlman hissəsindəki yanmış məscidin minarələri isbat ediyor. Bu həman məsciddir təam 8 yüz il bundan əvvəl inşa edilmişdir. Şəhərdə qırğından qurtarmış olan 5 min müsəlman Zaqafqaziyanın müxtəlif şəhərlərinə pənah aparmışdılar. Bu zavallılar torbaları çiyinlərində, ağacları əlində aclıq ölümündən nicat axtarıyordular. Şamaxı uəzdində olan 80 ədəd müsəlman kəndləri də bu müsibətlərə düçar olmuşdular. "Bolşevik" adı il özlərini adlandıran quldur dəstələrindən özlərini xilas edən və türklərin istiqaldan sonra öz yerlərinə qayıdan minlərlə müsəlman öz yerlərini yandırılmış, mallarını talan edilmiş, mal-qaralarını sürülmüş gördülər. Bu bədbəxtlər eşidilməmiş bir fəqr və ehtiyat içindədirlər. Onlar o dərəcədə bədbəxtliyə düçar olmuşdular ki, müavinət diləməyə də gücləri çatmıyordu. Amma bununla bərabər hər gah kənar-dan müavinət olmasa bizim fəlakətimiz şübhəsizdir. Öylə kəndlər vardır ki, orada nə bir inək, nədəki bir cücə yoxdur. Əhali pərişan bir halda əli qoltuğunda gəziyor. Soyuqdan, aclıqdan gündə onlarla adamlar ölüyorlar. Bu da şübhə xaricindədir ki, millət tərəqqi və təhəlisinə və cəmaət işlərinin islahına çalışmağa əzm etmiş olan hökumət Şamaxı fəlakət zədələrini yadan çıxarmayacaqdır. Lakin hökumət edəcəyi bu müavinət və rəhm vətən, xüsusən müsəlmanları məsuliyyətdən qurtarmaz. Onlar da yəni cəmaət də biqədər-qüvvə bu bədbəxt bu fəlakət zədələrə müavinət əlini uzatmalıdır. Vətəndaş müsəlmanlar, məhv olan Şirvanı xilas ediniz.

Fövqaladə istintaq komissiyasının sədri

Ələkbər Xasməmmədov

"Azərbaycan". 2 aprel 1919-cu il №148

"Numuneyi imtisali bir gün"

Musavat fırqəsinin təşəbbüsü ilə çağırılan müsəlman əmələ-konfransı martın 31-ni vətəni bir matəm üzrə elan və o günü ümumi tətıl ilə keçirməyə qərar vermişdir.

Müsəlman əmələsinin bu qərarına Bakının bütün məhəllələri kəza-təbə olub, matəm tətıl komitəsi cəmbində məhəllə məscidlərinin nümayəndələrindən ibarət bir şəhər şöbəsi təşkil edilər. Bu günə məxsus qəzetələr nəşr olundu. Azərbaycan qəzetələri ilə Musavat vasitəyi nəşr-əfkarları olan qəzetələr matəm nömrələri çıxartdılar. Matəm səhər saat 8-dən axşam saat 6-ya qədər təyin olunmuşdur. Tətılə müsəlman olmayan əmələ təşkilatı fasil baxacaq. Tətıl müntəzəm və mütəşəkkil bir surətdə gedəcəkmiz? İştə Azərbaycan paytaxtını düşündürən bir məsələ!

Kəndilərini bilməm, hanki həqqə görə. Bütün Bakı füyərayi-kasibəsinin nümayəndəsi adlandırılan "raboçi" konfransı heyyyəti idarəsi ilə keçmişdəki tətilləri idarə edən "sitəteçniy komitet" ağızlarına su almışlardı.

26 bolşevik komissarlarından ötəri ümumi tətıl etdirmək istəyən və əllərində qara bayraqlar və Şaumyanın fotografi olaraq nümayişlər yapan "fəhlə nümayəndələri" on minlərlə şəhid düşən, bigünah mart qurbanlarını xatırlamaq üçün çox da tələməmək istəmiyorlardı.

Nəhayət, müsəlman əmələlərin qəti qərarları təsirindən olmalıdır ki, "raboçiy konfrans" idarəsi ayın 31-ə deyil, 30-nu matəm günü və bu münasibətlə mitinqlər tərtibini elan elədi. Fəqət, nə mitinqlərə gələn oldu, nə də mitinq çağıranlar özləri gəldi. Onlar bildikləri kibi mart faciyyəsinə gözəyari baka birlərdi. "Raboçiy konfrans" idarəsində bağdaş quran bolşevik idarə rəislər "mart gününü" matəm deyil bacarsalar da "bayram" edə bilərdilər. Onun üçün də onlar matəmin rövnaq keçməsinə çox əhəmiyyət verməmişlərdi. Fəqət türk demokratiyası kəndi qərarında sabit qədəm idi. Onun macərapərəst politikanlarla işi yox idi. O martın 31-də kəndi qüvvələrini göstərə-

cək mart şühədasını matəmi ilə müvəffəqiyyətsiz mitinqlər yapmaq sürətiylə oynamaq mümkün olmadığını isbat edəcəək.

O bu gün bütün həyatı durduracaq, bununla kəndisinin nə gibi xatirə saylar bir qüvvət olduğunu bildirməklə bərabər martda təkülən nahəq və məsum qanların dəxi ağız sürütdirmə "matəmə" yad olunacaq, "əhəmiyyətsiz" bir vəqiə olmadığını bütün cahanə qarşı elan edəcəkdir.

Martın 31-i yaxınlaşıyordu. "Raboçiy konfransı" rəisləri içlərində mövcud olan az-cox mətləb alayanlarının "sözünə baxaraq" martın 30-da matəm mitinqləri elan etmişkən bir də 31-ni matəm günü və eyni zamanda da tətıl elan etdilər. Fəqət, tamamilə Musavata təbə olmamaq üçün olmalıdır ki, tətılə saat 6-dan deyil, saat 12-dən etibarən qərar verdilər. Fəqət, gecə saat birdə çap olunan bu elan bitəb rayonlarda saat 12-dən sonra çatacaq. Əmələlərin əksəri tərəfindən bir türlü anlaşılmıyacaqdır. Çünki bir gün əvvəl nəşr olunan müfəssəl vəraqələrinə tətildən bir kəlmə olsa da bəhs olunmamış, biləks məsələdən tamamilə başqa bir ruh ilə danışılmışdır.

Matəm günü gəldi. Səhər saat 6-dan bütün əmələ rayonları "xəbərdar" borusunu çalaraq mədənlər dayandı. Şəhərdə bir danə olsa da açıq dükən yox, fayton, araba, hammal tapılmaz.

Kimlər matəm əlaməti olaraq bayraqlarını yarıya endirmiş, şəhərdə və mədənlərdə böyük bir sükut ...

Məscidlərdə pəsməzar məclisləri .

Saat 2 radələrində Təzəpir məscidinin həyəti cəmi qəfir ilə dolmuş, Yasin, Fatihə nitqlər matəm -tətıl komitəsinin bəyani-təziyyəti .

Biləfərq-i-millət və məzhəb şəhərlə mədənlərin bütün süknası matəm halında...

"Zabastovka" tarixi ilə aşına olanlar söylüyorlar ki, Bakı bu vaktə qədər böylə bir tətıl görməmiş!

Aşura günü belə bu dərəcədə keçməmişdir. Hər "zabastovka" da az olsun, çox olsun işə şətəl qatanlar daima görülməmişdir.

Fəqət, bu dəfə bilaixtilaf hər kəs vaqə olan dəvətə ləbbeyk demiş, işindən əl çəkmişdir. Aşura yalnız müsəlmanlara məxsus ikən, bu gün Azərbaycanın vətəni bir matəm olduğundan bütün azərbaycanlılar matəm saxlamışlardı.

Bu günə mən matəm günü deyil, birlik günü deyəcəm. Görüldü ki, türk demokratiyası istər və ittihadla bir məqsədə əzm edərsə də kəndisi ilə həmkar olan demokratiya dəxi onunla bərabər olur.

Ayağının altını boş görən "raboçiy konfrans" son saətdə əqlə gəldisə, rus əmələlərindən bir çoxu rayonlarında daha iki gün əvvəl müsəlman yoldaşlarına gələrək onlarla bərabər tətil edəcəklərini bildirmiş idilərdi. "Zabastovka" texnikasını bilənlər böylə bir tətil keçirmək müdrətən mümkün olur diyorlardı.

Bütün gün kimsəyə təərüz edilməmiş, cuzi də olsa bir hadisə çıxmamışdır.

Tətil ideal bir şəkildə icra edilmişdir. Tətilin idrak və disiplin üzərinə icra edildiyi köprü hamballarının əsəri-həmiyyətləri kimi parlaq vaqəərlə isbat edilmişdir.

Bu gün ki, tətil türk demokratiyasının, müsəlman cəməətinin nə dərəcədə təşkilat və intizam qabiliyyətinə malik olduğunu aşkar etmişdir. Bu qabiliyyəti tərbiyə edən, onu doğru və salim bir yola salan həqiqi millət mənfəəti ilə çalışan siyasi firqələrimiz fəaliyyəti və təşəbbüslərini artırır və hərəkətlərində ciddi olurlarsa o zaman Azərbaycan paytaxtında füqarayı-kasibə naminə işləyib də hərəkətlərində Azərbaycan ruh və məqsədi ilə uyuşa bilməyən təşkilat əhəmiyyət və mənasını qayıb edər.

1919 sənəsi mart matəmində xalqımızda görülən təşkilat istedadını hüsnü istifadə etmək heç şübhəsiz ki, 1918 sənəsi mart şühədasını ruhi məzlumini razi salacaq ən böyük mükafat ən gözəl ehsandır. Buna çalışalım. 1919 yıl martın 31-i bizə birlik və ittihad üçün bir nümuneyi imtisal təşkil eyləsin.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan". 2 aprel 1919-cu il №148

Giriş.....	4
Milli mətbuatımızda 1918-ci il 31 mart soyqırımı.....	6
«Qardaş qayğısı»	17
Qan dəryası	27
Qanlı günlər	30
Bakının mart hadisəsi	32
Azəri türkləri.....	36
Mədəni bir zərbə.....	39
31 mart soyqırımına həsr olunan və	
Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə işıq salan kitab	42
Seyidağa Axundzadə: «Mart hadisəsi 1918-ci il...»	54
Mart hadisəyi-ələmiyyəsinin müxtəsər tarixcəsi	72
18-31 mart.....	83
31 mart.....	86
Matəmli gün.....	90
Müraciətname	93
"Numuneyi imtisal bir gün"	94

Akif Aşırılı

**31 mart soyqırımı:
1918-1920-cı iller mətbuatında**

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Yığılmağa verilmiş 07.02.2011.

Çapa imzalanmış 18.03.2011.

*Şərti çap vərəqi 6,2. Sifariş № 55
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraaj 500.*

*Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

Az4-261836